

A
POPULAR EDITION

OF THE

SECOND AND THIRD TANTRAS

BY **VISHNUSARMA**,

(Containing a full Commentary and a literal translation of the
Sanskrit text, with the original text in Devanagari script.)

BY **MAHADEVA SHIVARAM APTE, B. A.,**

L. A. T. L. M. MAJLE, High School, SATARA.

PUBLISHED BY **HARI NARAYEN GOKHAI**

Manager, Arya-Bhushana Press,

POONA.

All rights reserved by the publisher

1894.

A
POPULAR EDITION
OF THE
SECOND AND THIRD (TANTRAS)
OF
(VISHNU'S ARMAN)

(Containing a full Glossary and a literal translation of the
verses occurring in the Text.)

BY
MAHADEVA SHIVARAM APTE, B. A.,
1ST ASSISTANT MASTER, HIGH SCHOOL, SATARA.

PUBLISHED BY HARI NARAYEN GOKHALE
Manager, Arya-Bhushana Press,
POONA.

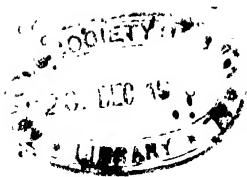

All rights reserved by the publisher.

1894.

GOPAL MAHAYOGI & CO.
BOOKSELLERS, SATARA.

S.
89123
✓ 832 p a
✓ 2.

PRINTED AT THE Arya-Bhūshana Press, Poona.

SL No. 080132

4720

PREFACE.

इशा द्र-
लं प्र-
थतः ।
गस्तां-
चि-

8
T.L.

14

ot
ke

ing
288

er,

१ वि. १
१ पत्न्या

अथ

द्वितीयतन्त्रम् ।

अथेदमागम्यते मित्रप्राप्तिकं नाम द्वितीयं तन्त्रं यस्यायमादिमं
श्लोकः ।

असाधना अपि प्राज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ।

साधयन्त्याशु कार्याणि काकाखुमृगकृमवत ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणान्ये जनेषु महिलारोप्यं नाम नगरम् । तस्य ना-
तिदूरेण महाश्रृङ्गायावाक्यं प्रोधापादपो नानाविहंगोपभुक्तफलः कीदृशै-
रुत्तुकोदरश्रृङ्गायाश्वासितपथिकजनसमूहश्च । अथवा युक्तम् ।

१ Called the acquisition of friends. It is a व. स. क. bei
added to make it व. मित्रप्राप्तिः यस्मिन् तन्त्रे. २ The wise, talen
and well-read (lit those who have heard much) tho
without means, accomplish their purposes quickly, as
the crow, mouse, deer and tortoise (in the following be
३ For the explanation of this, see the 1st Tantra. ४ Ne
from it, near it. ५ A large banian tree full of sha
shady. ६ The fruits of which were eaten by various
of birds. नानाविहंगैः उपभुक्तानि फलानि यस्य स. व. ७ Th
lows of which were filled with insects or worms. व.
the shade of which multitudes of travellers took

॥ अञ्चतन्त्रे ।

छायासुप्तमृगः शकुन्तिनिवहैर्विष्वग्विलुप्तच्छदः ।

कीटैरावृतकोटरः कण्ठिलैः स्कन्धे कृतप्रश्रयः ।

विश्रब्धं मधुपैर्निपीतकुसुमः श्लाघ्यः सतां सत्तरुः

सर्वान्निर्बहुजीवसंघसुखदो भूभारभूतोपरः ॥ २ ॥

तत्र च लघुपतनको नाम वायसः प्रतिवमति स्म । स कदाचित्प्रा-
यात्रार्थं पुरमुद्दिश्य प्रचलितो यावत्प्रश्रयति तावज्जालहस्तोतिरुष्ण-
तुः स्फुटितचरण ऊर्ध्वकेशो यमकिंककागे नरः संमुखो बभूव ।
अथ तं दृष्ट्वा व्यचिन्तयत् । यदयं दुग्न्माय ममाश्रयेवटपादपसंमु-
तोभ्येति । तत्र ज्ञायते किमय वटैवासिनां विहंगानां विनाशो भवि-
यति न वा । एवं बहुविधं विचिन्त्य तत्क्षणान्निवृत्त्य तमेव वटपाद-
पं गत्वा सर्वान्विहंगान्प्रोवाच । भो अयं दुग्न्मा लुब्धको जालत-
ण्डुलहस्तः समभ्येति । तत्सर्वथा तस्य न विश्वसनीयम् । एष जालं

१ The shade of which was resorted to by the beasts of the forest for rest, the leaves of which were occupied in many places by multitudes (flights) of birds, the hollows of which were filled with worms, the branches of which were inhabited by herds of monkeys, the honey in the flowers of which was fearlessly drunk in by the bees—such an excellent tree, worthy of praise at the hands of the good, afforded pleasure to many creatures by its various limbs (parts), so that any other tree besides, was only a burden to the earth. Almost all the compounds in this verse

० ब. छायायां सुप्ताः मृगाः यस्य. Others should be similarly dis-
tributed. बहु...द.—बहुजीवसंघाय सुख ददातीति. उप. २ लघु पतनं यस्य. ब.
sort of flight. ३ In search of prey or livelihood. ४ Go-
rds. It is used as a preposition being the ६. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

With the hair standing erect. ९ Having the form
of servants of Yama (god of death) यमकिंकरस्तेषु आकारः
ब. १० The banian tree which is my resting-place. ११
sitting in the वट tree. १२ A hunter. १३ Carrying a net and
his hands. जालतंडुलौ हस्तयोः यस्य. ब.

प्रसार्य तण्डुलान्द्रक्षेयति । ते भवद्भिः सर्वैरपि हालाहलैश्च द्र-
ष्टव्याः । एवं वदतस्तस्य स लुब्धकस्तत्र वटतल आगत्य जालं प्र-
सार्य 'सिन्दुवारसदृशांस्तण्डुलान्प्रक्षिप्य नातिदूरं' गत्वा निर्भूतः स्थितः ।
अथ ये पक्षिणस्तत्र स्थितास्ते लघुपतनकैवाक्यार्गलया निवारितास्तां-
स्तण्डुलान्हालाहलाङ्कुरानिव वीक्षमणा निभृतास्तस्थुः । अत्रान्तरे चि-
त्रधीवो नाम कपोतराजः सहस्रपरिवारः प्राणयात्रार्थं परिभ्रमंस्तांस्त-
ण्डुलान्द्रक्षतापि पथ्यल्लघुपतनकेन निवार्यमाणोपि जिह्वालौल्याद्द्रक्ष-
णार्थमपतन्तसपरिवारे निवर्द्धश्च । अथवा माध्विदमुच्यते ।

^{१२} जिह्वालौल्यप्रमत्तानां जलमध्यनिवामिनाम् ।

अचिन्तितो वधोज्ञानां मीनानामिव जायते ॥ ३ ॥

अथवा न तस्य दोषास्ति । उक्तं च ।

^{१३} पौलस्त्यः *कथमन्यदाग्रहणे दोषं न विज्ञातवान्

रामेणापि कथं न हम्हरिणस्यामंभवां लक्षितः ।

१ Will scatter, throw. (2nd Future of क्षिप with प्र.) २ Like the deadly poison. (हालाहल.) ३ A kind of plant and its seed. ४ Hidden, concealed. ५ By the bar or bolt in the shape of the advice of Laghupatanaka. ६ Sprouts. ७ Of variegated neck. चित्रा यथा यस्य. व. ८ The king of pigeons. ९ With a retinue consisting of a thousand followers. सहस्रं परिवारः यस्य. व. १० Being warded off or prevented. Pre. P. Pa-sive of the caus. of वृ with नि. ११ Through the greediness of tongue. १२ Alighted (on the ground). १३ Was caught or entangled (in the net). १४ Unexpected death befalls those who are greedy of tongue, who live in the mid-t of water, and those who are ignorant, as it does the fish जिह्वालौल्य &c. म. त. १५ How did not Ravalastya (Ravana) know that it was a crime to take away another's wife, how did not Rama even perceive the impossibility of a golden deer, and how did Yudhishtira bring upon himself a calamity by means of gambling (dice) all on a sudden ? Generally the intellect of those whose minds are rendered senseless by a near danger, fails or is lessened. विज्ञातवान् P. P. Active of ज्ञा with वि-
मर्शः = हेवः हरिणः. ष. त. प्रत्यासन्न &c. प्रत्यासन्नया विप्रत्या-
मूढानि भनांसि येषां तेषां. व.

अक्षैश्चाप्तिं युधिष्ठिरेण सहसा प्राप्तो ह्यनर्थः कथं
प्रत्यासन्नविपत्तिमूढमनसां प्रायो भतिः क्षीयते ॥ ४ ॥
तथा च । कृतान्तपाशस्तद्भानां दैवोपहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्या भवन्ति महतामपि ॥ ५ ॥

अत्रान्तरं लुब्धकस्तान्बद्धान्विज्ञाय प्रहृष्टमनाः प्रायतयष्टिस्तद्वि-
धार्थं प्राधावितः । चित्रग्रीवोप्यात्मानं सपरिवारं बद्धं मत्वा लुब्धक-
मायान्तं दृष्ट्वा तान्कपोतानूचे । अहो न भेतव्यम् । उक्तं च ।

व्यसनेष्वेव सर्वेषु यस्य बुद्धिर्न हीयते ।

स तेषां पारमभ्येति तत्प्रभावादसंशयम् ॥ ६ ॥

तत्सर्वं हेलैयाङ्गीय सपाशजाला अस्यादर्शनं गत्वा मुक्तिं प्राप्नुमः ।
नोचेद्भयविक्रवाः सन्तो हेलया समुत्पातं न करिष्यथ ततो मृत्युम-
वाप्स्यथ । उक्तं च ।

तनवोप्यायता नित्यं तन्तवो बहुलाः समाः ।

बह्वन्बहुत्वादायुसान्सहन्तीत्युपमा सताम् ॥ ७ ॥

तथानुष्ठिते लुब्धको जालमादायाकाशे गच्छतां तेषां पृष्ठतो भूमि-
स्थोपि पर्यधावत । तत ऊर्ध्वाननः श्लोकमपठत् ।

१ The intellect of even the great who are tied by the nets of the god of death, whose minds are warped by ill-fate, go astray or in a crooked direction. कृतांतरय पाशैः बद्धानां. त. त. दैवेन उपहतानि चेतांसि येषां. ब. २ Having raised a stick. प्रोयता यष्टिः येन. ब. ३ That man, whose presence of mind does not leave him in all calamities, surmounts them without doubt through its power. हीयते li. is abandoned from हा 3 P. Passive. ४ With speed, speedily. ५ Together with the nets and snares. पाशजालैः सहिताः. त. त. ६ Having gone beyond the reach of his sight. ७ Being bewildered or confounded. ८ Thin but long fibers of equal length always sustain many efforts (pulls) by reason of their large number. The same simile applies to the good. सहति = सहत. ९ After (them). १० With the face upwards. ऊर्ध्व आननं यस्य. ब.

द्वितीयतन्त्रम् ।

जालमादाय गच्छन्ति संहताः पक्षिणोप्यर्मा ।

यावच्च विवदिष्यन्ते पतिष्यन्ति न संशयः ॥ ८ ॥

। लघुपतनकोपि प्राणयात्राक्रियां त्यक्त्वा किमत्र भविष्यतीति कुतू-
हलान्तवृष्टलक्षोनुमगति । अथ दृष्टेगोचरतां गतान्विज्ञाय लुब्धको
हिराशः श्लोकमपठन्निवृत्तश्च ।

न हि भवति यत्र भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नेन ।

कस्तलगतमपि नश्यति यस्य हि भवितव्यता नास्ति ॥ ९ ॥

तथा च । पराङ्मुखे विधौ चेत्स्यान्कथंचिद्विणोदयः ।

तन्मोन्यदपि संगृह्य यानि शङ्कुनिधिर्यथा ॥ १० ॥

तदास्तां तावद्विहंगामिपलाभः । कुतुम्बवर्तनोपायभूतं जालमपि
मे नष्टम् । चित्रग्रीवोपि लुब्धकमदर्शनाभूतं ज्ञात्वा तानुवाच । भो
निवृत्तः मृगत्मा लुब्धकः । तन्मूर्खेण स्वस्थैर्गम्यतां महिलारोप्य-
स्य प्रागुत्तरदिग्भागे । तत्र मम सुहृद्विगण्यको नाम मृषकः । सर्वेषां
स पाशच्छेदं विधास्यति । उक्तं च ।

सर्वेषामेव मन्यानां व्यमनं समुपस्थितं ।

वाङ्मन्त्रेणापि माहाय्यं मित्रादन्यां न मन्दं ॥ ११ ॥

१ These birds united together are going away with the
net ; but there is no doubt that as soon as they begin to
dispute, they will fall down. २ Going after them. ३ न.
४ The state of being beyond the reach of sight. gone be-
yond the reach of sight. ५ That which is not to happen,
does not happen, but that which is to happen, does happen
even without effort ; that which is not destined to live,
perishes, though placed on the palm of one's hand. ६ When
state is adverse, there may happen with great difficulty the
rise of wealth, but that goes away taking with it something
else, as does शङ्कानिधि—a store of coaches. ७ Let the desire of
catching the birds be aside, not to mention &c. ८ Which
was the means of acquiring the livelihood of my family.
९ Having known that he had disappeared. १० In the front
of महि and towards the north. ११ When a calamity be-
falls any creatures, no one but a friend will assist them,
even with so much as exchanging words.

एवं ते कपोतोश्चित्रग्रीवेण संबोधिता महिलारोप्ये नगरे हिरण्य-
कबिलदुर्गं प्रापुः । हिरण्यकोपि सहस्रमुखबिलदुर्गं प्रविष्टोऽकुतोभयैः
सुखेनास्ते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

^१दंष्ट्राविरहितः सर्पः मदहीनो तथा गजः ।

सर्वेषां जायते वश्यो दुर्गहीनस्तथा नृपः ॥ १२ ॥

तथा च । ^२न गजानां सहस्रेण न च लक्षेण वाजिनाम् ।

तत्कर्म सिध्यते राज्ञां दुर्गेणैकेन यद्वणे ॥ १३ ॥

^३शतमेकोपि संधने प्राकारस्थो धनुर्धरः ।

तस्माद्दुर्गं प्रशंसन्ति नीतिशास्त्रविदो जनाः ॥ १४ ॥

अथ चित्रग्रीवो बिलमासाद्य तारस्वरेण प्रोवाच । भो भो मित्र
हिरण्यक सत्वरमागच्छ । महती मे व्यमर्नावस्था वर्तते । तच्छ्रुत्वा
हिरण्यकोपि बिलदुर्गान्तर्गतः सन्प्रोवाच । भोः को भवान् । किमर्थ-
मायातः । किं कारणम् । कीदृके व्यमनावस्थानम् । तत्कथ्यतामि-
ति । तच्छ्रुत्वा चित्रग्रीव आह । भोश्चित्रग्रीवो नाम कपोतराजोहो-
सुहृत् । तत्सत्वरमागच्छ । ^१गुरुतरं प्रयोजनमस्ति । तदाकर्ण्य पुलकि-
ततनुः प्रहृष्टात्मा स्थिरमनास्वरमाणा निष्क्रान्तः । अथवा साध्विद-
मुच्यते ।

१ The fort-like hole, बिलं दुर्गमिव. २ A fort-like hole having a hundred entrances. सहस्रमुख=सहस्रं मुखानि यस्य. व. ३ Without fear from any quarter. नास्ति कुतो भयं यस्य. व. ४ A snake without fangs, an elephant without the ruts and a king without a fort, become subject to the power of all, that is, are easily conquered by all. All the compound in this verse are नृ. त. ५ That thing which kings accomplish in battle with only a fort, cannot succeed by a thousand elephants and by a hundred thousand horses. ६ For translation see Pancha-tatra Part I. ७ In a loud tone, aloud. ८ A state of calamity or danger, a dangerous condition. ९ What is the nature of the danger you are in ? १० The need of your assistance is greater than you are aware of. Unless we explain this way there is no propriety of the comparative termination तरे. ११ Steady in mind.

द्वितीयतन्त्रम् ।

सुहृदः स्नेहसंपन्ना लोचनानन्ददायिनः ।^१

गृहे गृहवता नित्यमागच्छन्ति महात्मनाम् ॥ १५ ॥

इथा च ।^२ भवनेतिथयो यस्य समागच्छन्ति नित्यशः ।

यत्सौख्यं तस्य चित्ते स्यान्न तत्स्वर्गेऽपि जायते ॥ १६ ॥

अथ चित्रग्रीवं सपरिजनं बद्धमालोक्य हिरण्यकः सविषादमिदमाह । भोः किमेतत् । स आह । भो जानन्नपि किं पृच्छसि । उक्तं च यतः ।

यस्माच्च येन च यथा च यदा च यच्च

यावच्च न्यत्र च शुभाशुभमात्मकम् ।

तस्माच्च तेन च तथा च तदा च तच्च

तावच्च तत्र च कृतान्तवशादुपैति ॥ १७ ॥

तत्रान्नं मयैतद्वच्यमानं जिह्वालोल्ल्यात् । तत्त्वं पार्श्वमोक्षं कुरु माविलम्बम् । तदाकर्ण्य हिरण्यकः प्राह ।

अध्यर्थाद्योजनशतादामिपं वीक्षते स्वगः ।

सोऽपि पार्श्वस्थितं देवाद्वन्धनं न च पश्यति ॥ १८ ॥

१ Friends full of affection and giving delight to the eyes of the beholders (their friends) always go to the houses of the magnanimous house-holder. There is a different reading for आगच्छन्ति. It is नागच्छन्ति which means do not come, that is, if they come at all, they do so rarely. २ That happiness, which is produced in the mind of him to whose house guests always come, is not to be had even in heaven. ३ Sadly, sorrowfully. विषादेन सहितं यथा तथा. अत्र. ४ Through the power of the god of death, one goes for that reason, by that cause, in that manner, at that time, to that, for that period and there; from which reason, by which cause, in which manner, at which time, to which, for what time, and where he has committed either a good or evil action (in the past birth). ५ Misery ; calamity. ६ Release us from bondage, from the snares. पाशान् मोक्ष. पं. त. ७ Without delay. It is an adverbial compound. नास्ति or न कियन् विरुद्धो यथा तथा. ८ A bird (lit. खग sky-goer) sees flesh from a distance of a hundred and fifty yojanas, but the very bird does unfortunately not see the snares (prepared to catch him) even when near him. A yojana is equal to 8 miles or 4 Koss.

तथा च । ^१रश्मिनिशाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजंगविहंगमबन्धनम् ।

मतिमतां च निरीक्ष्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ १९ ॥

तथा च । ^२व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं

बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलान्मीनाः समुद्रादपि ।

दुर्नीतं किमिहास्ति किं च सुकृतं कः स्थानलाभे गुणः

कालः सर्वजनान्प्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २० ॥

एवमुक्त्वा चित्रग्रीवस्य पाशं छेत्तुमुद्यतं स तमाह । भद्र मा मैवं
कुरु । प्रथमं मम भृत्यानां पाशच्छेदं कुरु तदनु ममापि च । तच्छ्रु-
त्वा कुपितो हिरण्यकः प्राह । भो न युक्तमुक्तं भवता यतः स्वामि-
नोनन्तरं भृत्याः । स आह । भद्र मा मैवं वद । मदाश्रयाः सर्व एते

१ Having seen the obscuration (lit. persecution) of the sun and moon by the planet (Rāhu), the confinement of elephants, snakes and birds, and the poverty of the talented, it is my conviction that destiny is powerful. The first two lines occur differently elsewhere as रश्मिनिशाकरयोः ग्रहपीडनं, गजभुजंगमयोरपि बन्धनं, where the word विहंगम is omitted. २ The birds, though sporting in the solitude of the sky, meet with calamities, the fish are caught even from the deep ocean by persons expert in catching them; what is the special effect of misconduct or of good conduct in this world, and what is the special merit or advantage of securing a particular place, (for) time (death) with outstretched hands seizes all creatures even from a distance. अगाधसलिलान् adjective of समुद्रान् अगाधं सलिलं यस्य. द. प्रसारितकर = प्रसारितो करो येन. ब. The last line is differently worded as कालोऽयं व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि - which means this death ready with open arms for calamities &c. ३ Thereafter. अनु in this sense governs the accusative. ४ Since the servants (come, take) after the master, that is, the master deserves precedence over servants. ५ Dependent on me (अहं अन्तः यः. द.).

वैराकाः । अपरं स्वकुटुम्बं परित्यज्य समागताः । तन्मथमेतावन्मात्र-
मपि संमानं न करोमि । उक्तं च ।

यः संमानं समाधत्ते भृत्यानां क्षितिपोधिकम् ।

विज्ञाभावेऽपि तं दृष्ट्वा ते त्यजन्ति न कर्हिचित् ॥ २१ ॥

तथा च । विश्वासः संपदां मूलं तेन यूथपतिर्गजः ।

सिंहो मृगाधिपत्येऽपि न मृगैरुपयुज्यते ॥ २२ ॥

अपरं मम कदाचित्पाशच्छेदं कुर्वतस्ते दन्तभङ्गा भवति । अथवा
दुरात्मा लुब्धकः समभ्यति । तन्नूनं मम नर्कपात एव । उक्तं च ।

सैदाचारेषु भृत्येषु संसीदन्सु च यः प्रभुः ।

सुखी स्यान्नरकं याति परब्रह्म च मीदति ॥ २३ ॥

तच्छ्रुत्वा प्रहृष्टो हिरण्यकः प्राह । भो वेदचहं राजधर्मम् । परं
मया तव र्परीक्षित कृता । तन्मर्वेषां पूर्वं पाशच्छेदं करिष्यामि । भवा-
नप्यनेन विधिना बहुकपोतपरिवागे भविष्यति । उक्तं च ।

कारुण्यं सविभागश्च यस्य भृत्येषु सर्वदा ।

संभवेत्स महीपालस्त्रैलोक्यस्यापि रक्षणे ॥ २४ ॥

१ Poor fellows. Cf. Marāthi बायडा or बिचारा. २ Why then should I not show even so much respect? एतावन्मात्रम्-एतावती मात्रा यस्य. ३ The servants never desert that king even in the absence of wealth, who shows great respect for them. ४ Confidence is the root of prosperity, whereby the elephant is the chief of the herd; the lion though lord of the beasts, is not availed of (used) by the beasts. उपयुज्यते may mean is not joined. ५ Besides. ६ Falling into or going to hell. ७ That lord, who is happy while his righteous servants are suffering misery, goes to hell and suffers pain both in the next world and here. ८ I only put you to the test, tried you. ९ Having many pigeons for your retinue. १० That king, who has compassion for, and is always even-handed towards, his servants, will be able to protect even the three worlds. सविभाग is, I think, a misprint for सविभाग which means equal share. त्रैलोक्य- the collection of the three worlds. त्रयाणां लोकानां समाहारः-समाहारद्विगु.

एवमुक्ता सर्वेषां पाशच्छेदं कृत्वा हिरण्यकश्चित्रग्रीवमाह । मित्रं
गम्यतामधुना स्वाश्रये । भूयोपि व्यसने प्राप्ते समागन्तव्यम् । इति
तान्श्रेयः पुनरपि दुर्गं प्रविष्टः । चित्रग्रीवोपि सपरिवारः स्वाश्रयमग-
मत् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

‘मित्रवान्साधयत्यर्थान्दुःसाधानपि वै यतः ।

तस्मान्मित्राणि कुर्वीत समानान्येव चात्मनः ॥ २५ ॥

लघुपतनकोपि सर्वं तं चित्रग्रीवबन्धमोक्षमवलोक्य विस्मितमना
व्यचिन्तयत् । अहो बुद्धिरस्य हिरण्यकस्य शक्तिश्च दुर्गस्य सामग्री
च । तदीदृगेव विधिर्विहंगानां बन्धनमोक्षात्मकः । अहं च न कस्य-
चिद्विश्वसिमी चलप्रकृतिश्च । तथाप्येनं मित्रं करोमि । उक्तं च ।

‘अपि संपूर्णतायुकैः कर्तव्या सुहृदो बुधैः ।

नदीशः परिपूर्णोपि चन्द्रोदयमपेक्षते ॥ २६ ॥’

एवं संप्रधार्य पादपादवतीर्य बिलद्वारमाश्रित्य चित्रग्रीववच्छब्देन
हिरण्यकं समाहूतवान् । एषेहि भो हिरण्यक एहि । तच्छब्दं श्रुत्वा
हिरण्यको व्यचिन्तयत् । किमन्योपि कश्चित्कपोतो बन्धनशेषस्तिष्ठति
येन मां व्याहरति । आह च । भोः को भवान् । स आह । अहं
लघुपतनको नाम वायसः । तच्छ्रुत्वा विशेषादन्तर्लीनो हिरण्यक
आह । भो द्रुतं गम्यतामस्मात्स्थानात् । वायस आह । अहं तव पार्श्वे

१ Having sent, dismissed. २ Since a man who has friends accomplishes objects difficult of accomplishment, one should make such friends as are equal to one (in disposition). ३ The freedom from confinement. बन्धनमोक्षः. पं. त. ४ How great the talent and strength of this Hiranyaka and the materials in his fort ! ५ This is exactly the way in which birds are caught and released. बन्धनमोक्षात्मक is a ब. ६ Of a fickle nature. ७ Wise men, though endowed with plenty, should make friends; the lord of rivers (the ocean) though full of water expects or wants the rise of the moon (to rise higher still). ८ With voice like that of Chitragriva. ९ Having his net yet remaining uncut. १० Hiding himself still more inside.

गुरुकार्येण समागतः । तत्किं न कियते मया सह दर्शनम् । हिरण्यक
आह । न मेस्ति त्वया सह संगमेन प्रयोजनमिति । स आह । भो-
श्वित्रग्रीवस्य मया तव सैकाशात्पाशमोक्षणं दृष्टम् तेन मम महती
प्रीतिः संजाता । तत्कदाचिन्ममापि बन्धने जाते तव पार्श्वान्मुक्तिर्भ-
वन्ति । तत्क्रियतां मया सह मैत्री हिरण्यक आह । अहां त्वं भोक्ता ।
अहं ते भोग्यभूतः । तत्का त्वया सह मम मैत्री । तद्व्यतां मैत्रीवि-
रोधभावात् । उक्तं च ।

यथेवेव मम विनं यथेवेव समं कुलम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ २७ ॥

तथा च १० यो मित्रं कुरुते मृद आत्मनोमदशं कुधीः ।

हीनं वाप्यधिकं वापि हास्यतां यात्यसौ जनः ॥ २८ ॥

तद्व्यतामिति । वायस आह । भो हिरण्यक त्वं पोहं तव दुर्गद्वार
उम्विष्टः । यदि त्वं मैत्रीं करोषि ततोहं प्राणयात्रां करिष्यामि । अ-
न्यथा प्रायोपवेशनं मे स्यादिति । हिरण्यक आह । भोस्त्वया वैरिणा
सह कथं मैत्रीं करोमि । उक्तं च ।

११ वैरिणा न हि संदध्यात्सुश्लिष्टेनापि संधिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयत्येव पावकम् ॥ २९ ॥

१ On some important business. २ Why do you not see
me? ३ Because. ४ At your hands. ५ Eater.
६ Object of eating, that is, food. ७ On account of the
absence of friendship, or by reason of the impossibility of
friendship. ८ Friendship and marriage are fit between
those two only whose wealth and family are equal and not
between those who are rich and poor or fat and lean. ९ That
foolish person, who makes such friends as are
unequal to him, that is, either lower, or
higher than himself, is ridiculed. १० Here I &c. ११ I shall
starve myself to death. १२ One should not make friends
with an enemy though bound to him with firm ties;
water, though well-heated, does indeed extinguish fire.

वायस आह ।^१ भोस्त्वया सह दर्शनमपि नास्ति कुतो वैरम् । त-
त्किमनुचितं वदसि । हिरण्यक आह । द्विविधं वैरं भवति सहजं कृ-
त्रिमं च । तत्सहजवैरी त्वमस्माकम् । उक्तं च ।

‘कृत्रिमं नाशमभ्येति वैरं द्राक्कृत्रिमैर्गुणैः ।

प्राणदानं विना नैव सहजं याति संक्षयम् ॥ ३० ॥

वायस आह । भो द्विविधस्य वैरस्य लक्षणं श्रोतुमिच्छामि । त-
त्कथ्यताम् । हिरण्यक आह । भोः कारणेन निर्वृत्तं कृत्रिमम् । तत्त-
दर्थोपकारकणाद्वच्छति । स्वाभाविकं च पुनः कथमपि न गच्छति ।
तथैवा न कुलसर्पाणां शष्पभुङ्क्त्वायुधानां जलवह्नेचोर्द्वैत्यानां सार-
मेयमार्जाराणामीश्वरदरिद्राणां सपत्नीनां सिंहगजाणां लुब्धकहरिणा-
नां श्रोत्रियभ्रष्टक्रियाणां मूर्खपण्डितानां पतिव्रताकुलदानां सज्जनदु-
र्जनानाम् । न कश्चित्केनापि व्यापादितः । तथापि प्राणान्तर्गतापयन्ति
स्म । वायस आह । तदङ्गाश्रमेतत् । श्रूयतां मे वचनम् ।

१ I have not seen you even, then how can there be enmi-
ty? २ Natural. सह जाते. ३ Artificial. ४ Artificial enmity is
soon destroyed by artificial remedies; while natural friend-
ship is never destroyed without the sacrifice of life. ५
Characteristic, mark. ६ Brought about. ७ It is removed by
conferring obligations fit for it. ८ It is as
follows: (1) The enmity between the mongoose and snake;
(2) that between graminivorous animals and those having
nails for their weapons. नखानि आयुधानि येषां. व.; (3) 'between
water and fire; (4) between gods and demons; (5) between
dogs and cats; (6) between the rich and poor; (7) between
one's fellow-wives. सपत्नी-समानः पतिर्यस्य. व.; (8) between
the lion and elephant; (9) between the hunter and deer;
(10) between a Brāhman versed in the Vedas and an
apostate. भ्रष्टः क्रियाः येषां ते. व.; (11) between the foolish and
wise; (12) between chaste women and adulteresses; (13)
(and that) between the good and wicked. ९ None of these
(mentioned above) has killed the other. १० Still they cause
affliction to the mind. ११ This is without a cause. .

कारणान्मित्रतां याति कारणायाति शत्रुताम् ।

तस्मान्मित्रत्वमेवात्र योज्यं वैरं न धीमता ॥ ३१ ॥

तस्मात्कुरु मया सह समागमं मित्रधैर्मायम् । हिरण्यक आह ।
भोः श्रूयतां नीतिमैव स्वम् ।

सकृद्दुष्टमपीदं यः पुनः सुधातुमिच्छति ।

स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३२ ॥

अथवा गुणवानहं न मे कश्चिद्वैरयातनां करिष्यत्येतदपि न सं-
भाव्यम् । उक्तं च ।

मिहो व्याकरणस्य कर्तुर्गह्वर्याणान्प्रियाण्यणिने-

मीमांसाकृतमुन्ममाथ सहसा हस्ती मुनिं जैमिनिम् ।

छन्दोज्ञाननिधिं जघान मकरे वेलातटे पिङ्गल-

मज्ञानावृतचेतसामतिरुषां कोर्यस्तिग्ध्रां गुणैः ॥ ३३ ॥

वायम् आह । अस्त्वतनथापि श्रूयताम् ।

उपकागच्च लोकाणां निमित्तान्मृगापक्षिणाम् ।

भयाल्लोभाच्च मूर्खाणां मैत्री स्याद्दर्शनात्मताम् ॥ ३४ ॥

१ One becomes another's friend or enemy from some cause ; therefore, a prudent man should form friendship and not enmity (with others). २ Association, friendship. ३ For the sake of friendly duty. ४ The essence of morality or the moral science. ५ He who wants to make friends of him who has once been his enemy, meets with death, as does the mule meet death in the form of her offspring. ६ The result of enmity. ७ A lion took away the life of Pāṇini the author of grammar ; an elephant destroyed all on a sudden the sage Jaimini, the founder of Mīmāṃsā (the system of philosophy), an alligator killed on the sea-shore Pingala, who was, as it were, a store of the Vedic knowledge ; what is the use of accomplishments to the lower animals whose minds are full of ignorance and who are very passionate, that is, they cannot appreciate merit. ८ Friendship is formed among people by reason of obligations (mutually conferred), among beasts and birds for some motive, among fools through fear and greed, and between the good at the very sight.

तत्साधुरहम् ०। अपरं त्वां शपथादिभिर्निर्भयं करिष्यामि । स
आह । न मेस्ति ते शपथैः प्रत्ययः । उक्तं च ।

^३ शपथैः संधितस्यापि न विश्वासं व्रजेद्विपोः ।

अद्रोहशपथं कृत्वा वृत्रः शक्रेण स्रुतः ॥ ३५ ॥

^४ न विश्वासं विना शत्रुर्देवानामपि सिध्यति ।

विश्वासात्विदुःशेन्द्रेण दितेर्गर्भो विदारितः ॥ ३६ ॥

अन्यच्च ।

^५ बृहस्पतेरपि प्राज्ञस्तस्मान्नैवात्र विश्वसेत् ।

य इच्छेदात्मनो वृद्धिमायुष्यं च सुखानि च ॥ ३७ ॥

तथा च ।

^६ सुसूक्ष्मेणापि छिद्रेण प्रविश्याभ्यन्तरं रिपुः ।

नाशयेच्च शनैः पश्चान्मृद्वं सलिलपूगवत् ॥ ३८ ॥

^७ न विश्वसेद्विश्वस्ते विश्वस्तेपि न विश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुन्तति ॥ ३९ ॥

१ Free from fear. २ I have no faith in your oaths. ३ No confidence should be placed in an enemy though joined or united to us by oaths ; Vritra was killed by Indra after taking an oath not to kill him (Vritra). ४ An enemy is not conquered even by the gods, unless faith is put in them; the lord of the gods (Indra) tore open the womb or fetus of Diti (the mother of demons) through faith. ५ Therefore, a man, who is wiser even than Brihaspati, should never put faith in any one, if he wishes his own prosperity, life and happiness. ६ An enemy, having entered even by a very small hole (by finding a very trifling defect), will gradually destroy (any one) afterwards, as does a flood of water sink a boat. ७ One should not place confidence in one who is unworthy of it; as also in one who is trustworthy ; (for) the danger arising from placing confidence, cuts down even the roots.

१ न वध्यते ह्यविश्वस्तो दुर्बलोपि बलोत्कटैः ।

विश्वस्ताश्चाशु वध्यन्ते बलवन्तोपि दुर्बलैः ॥ ४० ॥

२ सुकृत्यं विष्णुगुप्तस्य मित्रामिर्भाग्यस्य च ।

बृहस्पतेरविश्वासो नीतिसंधिस्त्रिधा स्थितः ॥ ४१ ॥

तूष्ठा च । ३ महताप्यर्थसारेण यो विश्वासं समागतः ।

भार्यासु सुविग्नासु तदन्नं तस्य जीवितम् ॥ ४२ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनकोपि निरुन्मैर्गश्चिन्तयामास । अहो बुद्धिप्रौढ-
न्यमस्य नीतिविषये । अथवा त एवास्मोपगिर्गमैत्रीपक्षपातः । स
आह । भो हिरण्यकै ।

४ सख्यं सातपदीनं भो इत्याहुर्विबुधा जनाः ।

बलात्त्वं मित्रतां प्राप्तां वचनं मम तच्छ्रुणु ॥ ४३ ॥

५ र्गस्थेनाग्निं त्वया मया सह नित्यमेवालापो गुणदोषसुभाषित-

1 Even a weak person who has not put faith, is not killed even by the powerful; while those who have confided (in any one) are quickly destroyed by the weak, though themselves very powerful. 2 The Sukritya of Vishnugupta, the Mitrapati of Bhārgava (Sukra), and Avisvāsa of Brihaspati—thus threefold is Smṛiti. *Sukritya* &c. are the treatises on Niti. They mean good action, the acquisition of friends and mistrust respectively. 3 He, who though with a large fortune, has put faith in his wife feeling no affection for him, has his death at her hands. महता &c. is an instance of the Instrumental absolute. 4 Without answer; having nothing to say in reply. 5 How great is his proficiency in the science of politics! 6 I have, or there is, great partiality for his friendship; I am inclined to make friends with him. 7 Friendship is formed by going with any one seven steps (lit. of seven paces. Adj. from सप्तपद), so say the wise; you have become my friend against your will (that is, I have forced you to be my friend) so hear what I say. 8 Even by remaining in your fort-like hole. 9 Such as conversation on diverse subjects that is about merits and demerits &c. गुणदोषयोः सुभाषितमोक्ष-
धाभादत्रो यस्य स. न.

गोष्ठीकथादिः सर्वदा कर्तव्यो यथेवं न विश्वसिषि । तच्छ्रुत्वा हिरण्य-
कोपि व्यचिन्तयत् । विदग्धवचनोयं दृश्यते लघुपतनकः सत्यवाक्य-
श्च । तद्युक्तमनेन मैत्रीकरणम् । परं कदाचिन्मम दुर्गे चरणपातोपि
न कार्यः । उक्तं च ।

भीतभीतः पुरा शत्रुर्मन्दमन्दं विसर्पति ।

भूमौ प्रहेलया पश्चाज्जारहस्तोद्गनास्विव ॥ ४४ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह । भद्र एवं भवतु । ततः प्रभृति द्वौ तावपि
शुभाभितगोष्ठीमुद्यमनुभवन्तौ तिष्ठतः । परस्परं कृतोपकारौ कालं न-
यतः । लघुपतनकोपि मांसशकलानि मेध्यानि बलिशेषीण्यन्यानि
वत्सलाहृतानि पक्वान्निशेषाणि हिरण्यकार्यमानयति । हिरण्यकोपि
तण्डुलानन्यांश्च भक्ष्यविशेषांलघुपतनकार्यं रात्रावाहृत्य तत्कालायात-
स्पर्ययति । अथवा युज्यते द्वयोरप्येतत् । उक्तं च ।

देदति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥ ४५ ॥

नोपकारं विना प्रीतिः कथंचिन्कस्यचिद्भवेत् ।

उपयाचितदानेन यतो देवा अभीष्टदाः ॥ ४६ ॥

१ In this way, that is, openly, by coming out &c. २ Clever
or eloquent in speech. विदग्धं वचनं यय. ब. ३ True of words.
ब. ४ Even so much as placing his foot. ५ An enemy being
afraid first approaches gently walking on the ground and
then with haste or speed, as does the hand of a paramour
on women. ६ Conferring obligations on each other. कृतोप-
कारी-कृताः उपकाराः याभ्यां तौ. ब. ७ Sacrificial pieces of flesh (मे-
धय lit. fit for sacrifice). ८ The remains of offerings. बलिभ्यः
शेषाणि. घ. त. ९ Other good dainties brought by him through
friendship or affection (वत्सल). १० Special things to be
eaten. The word विशेष as a latter part of compounds has
this sense. ११ To him who returned at that time (रात्रौ).
१२ Six-fold is the way of manifesting friendship, viz.
a friend gives anything, takes in return, confides a secret
and asks it, eats and causes to eat. १३ Nobody's love can
ever be secured without conferring obligations ; since the
gods even become givers of what is desired by being given;
what is promised or by means of a vow. अभीष्टं ददाती. उप.

^१ तावत्प्रीतिर्भवेत्लोकं यावद्दानं प्रदीयते ।

वत्सः क्षीरक्षयं दृष्ट्वा परित्यजति मातरम् ॥ ४७ ॥

^२ पश्य दानस्य माहात्म्यं सयः प्रत्ययकारकम् ।

^३ यत्प्रभावादपि द्वेषी मित्रतां याति तत्क्षणात् ॥ ४८ ॥

^४ पुत्रादपि प्रियतरं खलु तेन दानं

मन्ये पशोगपि विवेकविवर्जितस्य ।

दत्ते खलेपि निखिलं खलु येन दुग्धं

नित्यं ददाति महिषी ससुतापि पश्य ॥ ४९ ॥

किं बहुना ।

^५ प्रीतिं निरन्तरां कृत्वा दुर्भेद्यां नखमांसवत् ।

मृषको वायसश्चैव गतौ कृत्रिममित्रताम् ॥ ५० ॥

एवं स मूषकस्तदुपकारगन्धितमन्त्रा विश्वस्तो यथा तस्य पक्षमध्ये
प्रविष्टस्तेन सह सर्वदैव गोष्ठीं करोति । अथान्यस्मिन्नेहनि वायसां-
श्रुपूर्णनयनः समभ्येत्य सगद्गदं तमुवाच । भद्र हिरण्यक विगक्तिः
संजाता मे सांप्रतं देशस्यास्यापरि । तदन्यत्र यास्यामि । हिरण्यक

१ There will be affection only so long as anything is given; even the calf of a cow leaves off its mother when it sees the stopping of milk, that is, as soon as a calf sees that it can get no milk from the cow, it leaves it off. २ Observe the importance of gift, which produces fruit immediately and through whose power an enemy is in a moment turned into a friend. ३ I, therefore, think that a gift is dearer than even the son in the case of beasts, which are without consideration or discriminating power, whereby a she-buffalo, even when its calf is alive, gives the whole of its milk even to a wicked person. विवेक &c. is न. तः ससुता. ४ व. ५ Having formed close and indissoluble friendship like the relation between the nails and flesh, the mouse and the crow became artificial friends (being naturally enemies). ५ Pleased by the obligations (of the crow) न. तः ६ One day, on a certain day—not the next day as one would expect. ७ Stammeringly. गगदेन मन्त्रिं यथा तथा.

‘विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।’

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान्सर्वत्र पूज्यते ॥ ५२ ॥

बधा च । अनावृष्टिर्हते देशे सस्ये च प्रलयं गते ।

• धन्यास्तात न पश्यन्ति देशभङ्गं कुलक्षयम् ॥ ५३ ॥

• हिरण्यक आह । यथेवं तदहमपि त्वया सहागमिष्यामि । ममापि महद्दुःखं वर्तते । वायस आह । भोस्तव किं दुःखम् । तत्कथय । हिरण्यक आह । भो बहु वक्तव्यमस्त्यत्र विषये । तत्रैव गत्वा सर्वं सविस्तरं कथयिष्यामि । वायस आह । अहं तावदाकाशगतिस्तत्कथं भवतो मया सह गमयम् । स आह यदि मे प्राणान्क्षीसि तदा स्वपृष्ठमारोप्य मां तत्र प्रापयिष्यसि । नान्यथा मम गतिरस्ति । तच्छ्रुत्वा सानन्दं वायस आह । यथेवं तद्वन्योऽहं यद्भवतापि सह तत्र कालं नयामि । अहं संपातादिकान्ष्टावुड्डीनगतिविशेषान्वोचि । तत्समाग्रेह मम पृष्ठं येन सुखेन त्वां तत्सरः प्रापयामि । हिरण्यक आह । उड्डीनानां नामानि श्रोतुमिच्छामि । स आह ।

• संपातं विप्रपातं च महापातं निपातनम् ।

वक्रं तिर्यक्तथा चोर्ध्वमष्टमं लघुसंज्ञकम् ॥ ५४ ॥

१ The quality of learning and royalty are never equal; a king is honoured (only) in his own kingdom, (while) a learned man is honoured everywhere. २ When a country is stricken by famine (drought) and when the corn is destroyed, blessed indeed are those who do not remain there to see the destruction of the country and the extirpation of their families. Con-true the second half thus: य देशभङ्गं कुलक्षयं च न पश्यन्ति तेषां । ३ Much is to be said on this subject-अत्रविषये-पस्मिन् विषये. ४ At length, in detail. विस्तरं शब्दं यथा तथा. अयम्. ५ Having access to, or motion through, the air. आकाशं गति-यस्य. व. ६ If you save my life, that is, if you do not kill me being your enemy. ७ In which falling down or alighting (सुषुप्त) is the chief. संज्ञातः आदिर्यथां ते. व. ८ The various modes of flight. ९ Flight. १० Sampāta (ordinary flight downwards), Viprapāta, (a higher flight) Mahāpāta (a great flight) and Nipātana (flying down), Vakra (crooked flight), Tiryak (downward flight), Urdhva (upward flight) and the eighth called Laghu, these are the eight modes of flight.

तच्छ्रुत्वा हिरण्यकस्तत्क्षणादेव तदुपरि समारूढः । सोऽपि शनैः-
शनैस्तमादाय संपातोद्गीर्णप्रस्थितः क्रमेण तत्सरः प्राप्तः । ततो लघुप-
दनकं मूषकोधिष्ठितं विळौक्य दूरतोऽपि देशकालविदसाम्प्रान्यकोऽप्य-
मिति ज्ञात्वा सत्वरं मन्थरको जले प्रविष्टः । लघुपतनकोऽपि तीरस्थत-
रुकोऽदरे हिरण्यकं गृह्णत्वा शाखाग्रमाहूय तारस्वरेण प्रोवाच । भो मन्थरक
आगच्छागच्छ । तव मित्रमहं लघुपतनको नाम वायसश्चिरात्सोर्त्क-
ण्ठः सम्प्रयातः । तदागत्यालिङ्ग्य माम् । उक्तं च ।

किं चन्दनैः सकंपूरैस्तुहिनैः किं च शीतलैः ।

सर्वे ते मित्रगात्रस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ५५ ॥

तच्छ्रुत्वा निपुणतैः ज्ञात्वा सत्वरं सलिलान्निष्क्रम्य पुलकिततनु-
रानन्दाभ्रपूरितनयनां मन्थरकः प्रोवाच । एहेहि मित्र अल्लिङ्ग्य माम् ।
चिरकालान्मया त्वं सम्यङ् ज्ञातः । वेनाहं सलिलान् प्रविष्टः ।
उक्तं च ।

यस्य न ज्ञायते वीर्यं न कुलं न विचेष्टितम् ।

न तेन संगतिं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ ५६ ॥

१ Going by the flight called *Sampāta*. २ Seated upon or ridden by a mouse. त. त. ३ Knowing what is fit for place and time, that is, prudent. ४ Knowing that he was an extraordinary crow. ५ Situated on the bank. ६ Having placed. ७ With a loud tone; aloud. क. ८ Full of anxiety. ९ What is the good of sandal mixed with camphor and of cold snow, for they all do not equal even one-sixteenth part of the pleasure derived from the embrace of a friend. सकंपूरैः क. १० More distinctly. ११ With the eyes filled with the tears of joy. आनंदाभ्रभिः पूरिते नयने यस्य क. १२ I could not know you well as a long time has elapsed since we met last. १३ One should not form friendship with him whose valour, family and actions are not known, so said Brihaspati.

एवमुक्ते लघुपतनको वृक्षादवतीर्य तमालिङ्गितवान् । अथवा साध्विदमुच्यते ।^१

• अमृतस्य प्रवाहैः किं कायक्षालनमभवेत् ।

• चिरान्मित्रपरिष्वङ्गो योसौ मृत्युविवर्जितः ॥ ५७ ॥

एवं द्वावपि तौ विहितालिङ्गने परस्परं पुलकितशरीरौ वृक्षादधः समुपविष्टौ प्रोचतुगन्मचग्निवृत्तान्तम् । दिग्ग्यकोपि मन्थरकस्य प्रणामं कृत्वा वायसाभ्यांशे समुपविष्टः । अथ तं समालोक्य मन्थरकां लघुपतनकमाह । भोः कायं मृषकः । कस्मान्वा भक्षभूतोपि पृष्ठमागेष्यानीतः । तन्नात्र स्वल्पकारणेन भाव्यम् । तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह । भो दिग्ग्यको नाम मृषकोयम् । मम सुहृद्वितीयमिव जीवितम् । तन्किं बहुना ।

• मन्थरस्य यथा धारा यथा च दिवि तारकाः ।

सिकतारेणवो यद्वन्मंथयया पर्विवर्जिताः ॥ ५८ ॥

• गुणाः संख्यापग्न्यक्तास्तद्वदस्य महान्मनः ।

परं निर्वेदमापन्नः संप्राप्तायं तवान्तिकम् ॥ ५९ ॥

मन्थरक आह । किमस्य वैराग्यकारणम् । वायस आह । पृष्टो मया । परमनेनाभिहितम् । यद्वह वक्तव्यमस्ति तत्रैव गतः कथयिष्यामि ।

१ What is the good of streams of nectar which are intended to wash the body; that which is the embrace of a friend after a long time, is really invaluable.
२ Proximity. ३ There is here some great or extraordinary motive. ४ As the streams of rain, the stars in the sky, the grains of sand are innumerable, so are the merits of this magnanimous person, but since he has become greatly dejected, he is come near you. ५ The expressions संख्यापग्न्यक्ताः and संख्यापग्न्यक्ताः are similar and mean one and the same thing.

ममोपि न निवेदितम् । तद्भद्र हिरण्यक इदानीं निवेद्यतामुभ-
योरप्यावयोस्तदात्मनो वैराग्यकारणम् । सोब्रवीत् ।

॥ कथा १ ॥

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलारोप्यं नाम नगरम् । जस्य^१
नातिदूरे मठायतनं भगवतः श्रीर्महादेवस्य । तत्र च ताम्रचूडो नाम
परिव्राजकः प्रतिवसति स्म । स च नगरे भिक्षाटनं कृत्वा प्राणयात्रां
समाचरति । भिक्षांशपं च तत्रैव भिक्षापात्रे निधाय तद्विक्षापात्रं
नागदन्ते विलम्ब्य पश्चाद्रात्रौ स्वपिति । प्रत्यूषे च तदन्नं कर्मकराणां^२
दत्त्वा सम्यक्त्रैव देवतायतने संमार्जनेऽपनर्मण्डनादिकं समाज्ञाप-
यति । अन्यस्मिन्नहनि मम बान्धवैर्निवेदितम् । स्वामिन् मठायतने
सिद्धमन्नं मूषकभयानत्रैव भिक्षापात्रे निहितं नागदन्तेवलम्बितं
तिष्ठति सदैव । तद्वयं भक्षयितुं न शक्नुमः । स्वामिनः पुनरगम्यं
किमपि नास्ति । तत्किं वृथाटनेनान्यत्र । अद्य तत्र गत्वा यथेच्छं
भुञ्ज्महे तव प्रसादात् । तदाकर्ण्यार्हं सकलयूथपरिवृतस्तक्षणादेव
तत्र गतः । उत्पत्य च तस्मिन्भिक्षापात्रे भैमारुहः । तत्र भक्ष्यविशेषा-
णि सेवकानां दत्त्वा पश्चात्स्वयमेव भक्षयामि । सर्वेषां तृप्तौ जातायां
भूयः स्वगृहं गच्छामः । एवं नित्यमेव तदन्नं भक्षयामि । परिव्राज-
कोपि यथाशक्ति रक्षति । परं यदैव निद्रान्तर्गते^३ भवति तदाहं
तत्रारुह्यात्मकृत्यं करोमि । अथ कदाचिन्नेन मम रक्षणार्थं महान्यतः
कृतः । जर्जरवंशः^४ समानीतः । तेन सुप्तोपि मम भयाद्विक्षापात्रं
ताडयति । अहमप्यभक्षितेप्यन्ने प्रहारभयादपसर्पामि । एवं तेन सुह

१ A monastery; a temple २ Wandering about for alms.
३ The remains of the alms (after eating &c.) ४ A peg; a
nail. ५ Labourers. ६ Sprinkling of water (सडा in Marāṭhi)
cow-dunging or smearing and decorating &c. ७ Ready road,
that is, cooked food &c. ८ भुञ्ज्महे=भुनजामहे Let us eat. ९
Got into the begging-pot. १० For भक्ष्यविशेषान्. ११ Was
lost in sleep, was asleep १२ मम रक्षणार्थम्-मत्तः (अत्रयं) रक्ष-
नार्थम्. To save the food from being eaten by me. १३ A
worn-out bamboo-stick. १४ Even before I had eaten the food.

कलां रात्रिं विरहपरंस्व कालो व्रजति । अथान्यस्मिन्नहनि सस्य
ठे बृहत्स्फिङ्गामां परिवाजकस्तस्य सुहृत्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन पान्थः
गार्धूलकः समायातः । तं दृष्ट्वा प्रयुत्थानविधिनः संभाव्य प्रतिपत्ति-
र्विक्रमभ्यागतक्रियया नियोजितः । ततश्च रात्रावेकत्र कुशसंस्तरे
रावमि प्रसुप्तौ धर्मकथां कथयितुमारब्धौ । अथ बृहत्स्फिङ्गथागोष्ठीषु
ताम्रचूडो मूषकत्रासाव्याक्षिप्तमनो जर्जग्वंशेन भिक्षापात्रं ताडय-
स्तस्य शून्यं प्रतिवचनं प्रयच्छति । तन्मनो न किञ्चिदुदाहरेति । अ-
थासावभ्यागतः परं कोपमुपागतस्तमुवाच । भोस्ताम्रचूड परिज्ञात-
स्त्वं मम्यङ्ग सुहृत् । तेन मया सह माह्लादं न जल्पमि । तद्रात्रावपि
त्वदीयं मठं त्यक्तान्यत्र मठे यास्यामि । उक्ते च ।

एहांगच्छ समाश्रयामनमिदं कस्माच्चिद्दृश्यमे

का वृत्ता अतिदुर्बलांमि कुशलं प्रीतोस्मि ते दर्शनात् ।

एवं ये समुपागतान्प्रणयिनः प्रह्लादयन्त्यादगत

तेषां युक्तमशङ्कितेन मनसा हर्म्भाणि गन्तुं सदा ॥ ६० ॥

१ Quarrelling with him the whole night, struggling
with him to get the food. २ In the course of wandering
on holy pilgrimages. ३ A guest. ४ Having honoured
him with the ceremony of प्रयुत्थान which consists in rising
up from one's seat in order to receive a guest. ५ Respect-
fully. प्रतिपत्तिः पूर्वा यस्मिन्कर्मणि तथा तथा. अयम्. ६ A guest. ७ A
bed. ८ Having the mind distracted. व्याक्षिप्तं मनः यस्य सः व.
९ Meaningless, unmeaning. १० Having his mind solely
directed towards him. तन्मिन मन यस्य. व. ११ Speaks, says. १२
Delightfully. अयम्. १३ Even at night, even while it is night.
१४ It is always proper to go without any doubt in the mind,
to the houses of those friends who respectfully please the
guests come to them in the following manner:— come on,
come, take this seat, how do you come after a long time?
what is the news? you are very weak, I hope you are well,
I am pleased at your sight. समुपागतान् lit. those who come or
have arrived.

गृही धनगतं दृष्ट्वा दिशो वीक्षेत वाप्यधः ।

तत्र ये सद्ने यान्ति ते शृङ्गारहिता वृषाः ॥ ६१ ॥

नाभ्युत्थानक्रिया यत्र नालापा मधुराक्षराः ।

गुणदोषकथा नैव तत्र हर्म्ये न गम्यते ॥ ६२ ॥

तदेकमठप्राप्त्यापि त्वं गर्वितः । त्यक्तः सुहृत्सेहः । नैतद्वैत्स्यं य
च्चया मठाश्रयव्याजेन नरकोपाजैना कृता । उक्तं च ।

“नरकाय मतिस्ते चेत्यौरोहित्यं समाचर ।

वर्षं यावत्किमन्येन मठचिन्तां दिनत्रयम् ॥ ६३ ॥

तन्मूर्खं शोचितव्यस्त्वं गर्वं गतः । तदङ्गं त्वदीयं मठं परित्यज्य
यास्यामि । अथ तच्छ्रुत्वा भयत्रस्तमनास्ताम्रचूडस्तमुवाच । भो
भगवन् मा मैवं वद । न त्वत्समोन्यो मम सुहृन्कश्चिदस्ति । परं
तच्छ्रूयतां गोष्ठशैथिल्यकारणम् । एष दुर्गन्मा मृदकः प्रोचतस्तथ निर्-
धुतमपि भिक्षापात्रमुत्प्लुन्यागेहति भिक्षाशेषं च तत्रस्थं भक्षयति ।
तदभावादेव मठं मार्जनक्रियापि न भवति । तन्मृपकत्रासाथमेतेन
वंशेन भिक्षापात्रं मुहुर्मुहुस्ताडयामि । नान्यन्कारणमिति । अपरमे-
तत्कुतूहलं पश्यास्य दुर्गन्मनो यन्मार्जारमर्कटादयोपि विरस्कृता
अस्योत्पतनेन । बृहत्स्फगाह । अथ ज्ञायते तस्य विलं कस्मिंस्तत्त्व-

१ Those, who go to that house the owner of which having seen a guest arrived, looks about or down, are bulls without horns. २ One should not go to that house, where there is no proper reception (by getting up to receive a guest), where there are no sweet words uttered and where there is no conversation about merits and demerits. ३ Even by obtaining one monastery, that is, by being the superintendent of only one &c. ४ Under the guise of resorting to a monastery. ५ If you have a mind to go to hell, do the duties of a family-priest for one year; what need is there of any thing else, look after the affairs of a monastery only for three days. ६ Your case is deplorable, since you are full of pride. ७ The reason of my being indifferent to the conversation, the reason why I could take no interest in the conversation. ८ Though placed on a very high place. ९ To scare away the mouse. १० Surpassed (lit. despised).

विशे । ताम्रचूड आह । भगवन् न वेधि सम्यक् । स आह । नूनं
निधानस्योपरि अस्य विलम् । निधानोष्मणा प्रकुर्वते । उक्तं च ।

३ ऊष्मापि, वित्तजो वृद्धिं तेजो नयति देहिनाम् ।

किं पुनस्तस्य संभोगस्त्यागकर्मसमन्वितः ॥ ६४ ॥

वथा च । नाकस्माच्छाण्डिलीमाता विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुञ्चितानितरैरेन कार्यमत्र भविष्यति ॥ ६५ ॥

ताम्रचूड आह । कथमेतत् । स आह ।

॥ कथा २ ॥

यदहं कुस्मिंश्चित्स्थाने प्रावृद्धौले वतग्रहर्णनिमित्तं कंचिद्ब्राह्मणं
वासार्थं प्रार्थितवान् । ततश्च तद्वचनीतेनापि शुभ्रपितः सुवेन देवा-
र्चनपरिगृह्णामि । अथान्यस्मिन्नहनि प्रन्युपे प्रबुद्धाहं ब्राह्मणब्राह्मणी-
संकादे, देवावेक्षणः शृणोमि । तत्र ब्राह्मण आह । ब्राह्मणि प्रभाते
दक्षिणोऽयनमङ्कुरन्तिग्नन्तर्दानफलदा भविष्यति । तदहं प्रतिग्रहार्थं ग्रा-
मान्तरं ग्रास्यामि । त्वया ब्राह्मणैकस्य भगवतः सूर्यस्याङ्गेशन किञ्चि-
द्भोजनं दातव्यम् । अथ तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणी परपरवचनेनैवं भर्त्स-

१ Above a treasure. २ (He) jumps so high. ३ Even the mere warmth of wealth heightens the lustre of men ; how much more then its actual enjoyment accompanied with charity and other actions. Here we might take त्यागकर्म to mean the act of charity. ४ Shāṇḍilīmata does not exchange pared sesame for unpared ones without any motive ; so there must be some cause for it. ५ In the rainy season. ६ For the purpose of undertaking a vow for the performance of some religious ceremony. ७ For staying in my house. ८ At his advice. This goes with देवाचन परः तिष्ठामि. ९ Waited upon or served by him. शुभ्रपितः P. P. of the desid of शु ५ P. १० Intent on worshipping gods. ११ Who had paid attention to. १२ The summer solstice (lit. संक्रांति means crossing or going beyond). १३ Giving endless fruit of gifts &c. उप. १४ For receiving gifts or dakṣhiṇā. १५ Referring to the god, the sun. १६ Harsh. १७ Scolding or reviling him. Pre. P. of भर्त्स १० U.

यमाना^१ प्राह ।^२ कुतस्ते दारिद्र्योपहतस्य भोजनप्राप्तिः । तत्किं न
लज्जस एवं ब्रुवाणः । किं च न मया तव हस्तलभया कचिदपि लब्धं
सुखं न मिथान्नस्यास्वादनं न च हस्तपादकण्ठादिभूषणम् ।^३ तच्छु-
त्वा भयत्रस्तोऽपि विप्रो मन्दं मन्दं प्राह । ब्राह्मणि नैनद्युज्यते वक्तुम् ।
उक्तं च ।

^४ प्रासादपि तदर्थं च कस्मान्नो दीयतेऽर्थेषु ।

इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ६६ ॥

^५ ईश्वरा भूरिदानेन यत्प्रभन्ते फलं किल ।

दारिद्र्यस्तच्च काकिण्या प्राप्नुयादिति नः श्रुतिः ॥ ६७ ॥

^६ दाता लघुरपि सेव्यो भवति न रुपणो महानपि समृद्ध्या ।

कृपांतःस्वादुजलः प्रीत्यै लोकस्य न समुद्रः ॥ ६८ ॥

तथा च ।^७ अकृतन्यागमहिम्ना मिथ्या किं राजराजशब्देन ।

गोप्तारं न निर्धना कथयन्ति महेश्वरं विबुधाः ॥ ६९ ॥

१ Stricken by poverty. २ Who have fallen into your hands. ३ Ornament for the hands, feet, neck &c. ४ Why should not even half of a morsel of food be given to supplicants? When will any one ever obtain prosperity according to his desire? ५ Such is our प्रति, or we hear, that a poor man obtains with even a *couve* that fruit which the rich do by means of large gifts. ६ A donor, though insignificant, becomes fit to be waited upon, and not one who is miserly though rich in prosperity; a well which contains fresh water inside is liked by people and not the sea. अन्तःस्वादु जलं यस्य. ७ What is the use of the vain title of king of kings when it is not accompanied with great gifts by way of charity; wise men do not call the person who guards a treasure, a great man. अकृत, &c. is a व. (न कृतः त्यागमहिमा यस्मिन्.) राजराज-राज्ञां राजा = राजराजः व. त.

अपि च । सदादानः परिक्षीणः शस्त एव करीश्वरः ।
 अर्दानः पीनगात्रोपि निन्य एव हि गर्दभः ॥ ७० ॥
 यच्छङ्खजलमपि जलदो वल्लभतामेति सकललोकस्य ।
 निन्यं प्रसारितकरो मित्रोपि न वीक्षितुं शक्यः ॥ ७१ ॥
 एवं ज्ञान्वा दारिद्र्याभिभूतैरपि स्वल्पैस्त्वल्पतरं काले पात्रे च
 देयम् । उक्तं च ।
 सत्पात्रं महती श्रद्धा देशकालं यथोचितम् ।
 यद्दायते विवेकज्ञस्तदनन्ताय कल्पते ॥ ७२ ॥
 तथा च । अतिवृष्णा न कर्तव्या वृष्णां नैव परित्यजेत ।
 अतिवृष्णाभिभूतस्य चूडा भवति मस्तके ॥ ७३ ॥
 ब्राह्मण्याह । कथमेतत् । स आह ।

॥ कथा ३ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे मुलिन्दः । तत्र पापार्द्धं कर्तुं प्रस्थितः ।

१ A lord of elephants, who is always charitable (that is, from whose temples rutting juice is flowing) though emaciated, is praiseworthy; while an ass, who is not charitable (that is, from whom no rut flows) though fat bodied, is certainly censurable. सदादान, अदान and पीनगात्र are व. Here, of course; there is a play upon the word दान which has both the senses given above, viz. (1) charity and (2) rut. २ A cloud, who gives only water, becomes a favourite with the people; while the sun (also a friend) who has always his hand (rays) stretched forth in supplication, is not even fit to be seen. जलद. उव. ३ A little out of a little. ४ That which is given away by the prudent to a fitting object with great faith, at a proper place and time, and according as prescribed, tends to everlasting happiness. Here the construction is rather unusual. After सत्पात्रं &c. we must understand something like अस्तीति वीक्ष्य &c. ५ There should not be unbounded ambition, nor should one leave off a desire altogether, (for) a crest grows on the head of him who is overtaken by excessive greed. ६ A barbarian; a forester.

अथ तेन प्रसर्पता महानञ्जनपर्वतशिखरकैरः ^१क्रीडः समासादितः
 तं दृष्ट्वा कर्णान्तीकृष्टनिशितसायकेन समाहतः । तेनापि कोपाविष्टेन
 धैर्यसा बालेन्दुयुतिना द्रष्ट्राग्रेण पादितोर्दरः पुलिन्दो ^२गतासुभूतलेप-
 तत् । अथ लुब्धकं व्यापाय सूकरोपि शरप्रहारवेदनया पञ्चत्वं
 गतः । एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदासन्नमृत्युः शृगाल इतस्ततः परिभ्रमंस्तं
 प्रदेशमाजगाम । यावद्बराहपुलिन्दौ द्वावपि पश्यति तावन्प्रहृष्टो व्य-
 चिन्तयत् । भोः सांनुकूली मे विधिः । तेनैतदप्यचिन्तितं भोजनमु-
 पस्थितम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

^३अकृतेप्युद्यमे पुंसामन्यजन्मकृतं फलम् ।

शुभाशुभं समभ्येति विधिना संनियोजितम् ॥ ७४ ॥

तथा च ^४यैस्मिन्देशे च काले च वयसा यादृशेन च ।

कृतं शुभाशुभं कर्म तत्तथा तेन भुज्यते ॥ ७५ ॥

तद्गृहं तथा भक्षयामि यथा बहून्यहानि मे प्रागयात्रा भवति ।
 ततोऽवदेवं स्नार्युपाशं धनुःकोटिगतं भक्षयामि । उक्तं च ।

^५शनैःशनैश्च भोक्तव्यं स्वयं वित्तमुपार्जितम् ।

रसायनमिव प्राज्ञैर्हलया न कदाचन ॥ ७६ ॥

एवं मनसा निश्चिन्य चापचटितकौटिं मुखे प्रक्षिप्य स्नायुं

१ While wandering about in search of game. २ Resembling the top of a mountain of collyrium. ३ A hoar. ४ Who had drawn his sharp arrow as far as the ear. ५ Having the lustre of the young moon. ६ Whose belly was torn open. पादितं उदरं यस्य स . ब. ७ A hunter. ८ A hog, bow. ९ He whose death was at hand or near. १० Favourable. ११ Unexpected. १२ Even though no exertions are made, any fruit either good or evil secured in the by-gone birth, is obtained by men, being directed towards them by fate. १३ A man reaps the fruit of an action either good or evil done by him in a particular place, at a particular time, and at a particular period of life. १४ In the first place, first. १५ The snare or snare of entral sticking to the end of the bow. १६ Wise men should spend or enjoy the wealth obtained by them gradually like the elixir of life and never with haste. १७ The end of the bow-string.

भक्षितुं प्रवृत्तः । ततश्च कर्तिते पाशे तालुदेशं विदार्य^१ चापकोटिर्मस्त-
कमध्येन निष्क्रान्ता । सोपि मृतः । अतोहं ब्रवीमि^२ ।

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णा नैव परित्यजेत् ।

अतितृष्णाभिभूतस्य चूडा भवति मस्तके ॥ ७७ ॥

अथैवं सा तेन प्रबोधिता ब्राह्मण्याह । यथेवं तदस्ति मे गृहे सौ-
कतिलराशिः । ततस्तिला^३लुञ्चित्वा तिलचूर्णेन ब्राह्मणं भोजयिष्या-
मीति । ततस्तद्वचनं श्रुत्वा ब्राह्मणो ग्रामं गतः । सापि तिलानुष्णी-
दकेन संमैर्यं कुटित्वा^४ सूर्यातिपे^५दत्तवती । अत्रान्तरे तस्या गृहकर्म-
व्यग्रायास्तिलानां मध्ये कश्चिन्सारमेयो मृत्रोत्सर्ग^६चकार । तं दृष्ट्वा
सा चिन्तितवती । अहो नै^७पुण्यं पश्य पराङ्मुखीभूतस्य विधेयदेते तिल-
अभोग्म्याः कृताः । तदहमेतान्समादाय कस्यचिद्गृहं गत्वा लुञ्चितैर-
लुञ्चितानानयामि^८ । सर्वोपि जनेनेन विधिना प्रदास्यतीति । अथ
यस्मिन्गृहे^९ भिक्षार्थं प्रविष्टस्तत्र गृहे सापि तिलानादाय प्रविष्टा वि-
क्रमं कर्तुम् । आह च । गृह्णतु कश्चिदलुञ्चितैर्लुञ्चितास्तिलान् ।
अथ तद्गृहगृहिणी गृहं प्रविष्टा यैवदलुञ्चितैर्लुञ्चितान्गृह्णाति तौव-
दस्याः पुत्रेण कर्मन्दकिशास्त्रं दृष्ट्वा व्याहृतम् । मातः अग्राह्याः स्व-
ल्विमे तिलाः । नास्या अलुञ्चितैर्लुञ्चिता ग्राह्याः । कारणं किञ्चि-
द्भविष्यति । तेनैषालुञ्चितैर्लुञ्चितान्प्रयच्छति । तच्छ्रुत्वा तया परि-
त्यक्तास्ते तिलाः । अतोहं ब्रवीमि ।

नाकस्माच्छाण्डिलीमात्रा विक्रीणाति तिलैस्तिलान् ।

लुञ्चितानितरैर्येन कार्यमत्र भविष्यति ॥ ७८ ॥

१ The palate. २ From the middle of the head. ३ Small, little. ४ Having peeled or pared. ५ Having washed. ६ Having pounded. ७ Exposed them to the sun. ८ While she was engaged in her household duties. (Gen. abs. construction.) ९ Urinated, made water. १० Skill, proficiency. ११ Unfit for eating. १२ Anybody will be ready to exchange if this way. १३ As soon as; no sooner than. १४ A work of Kā-mandaki in Niti.

एतदुक्ता सु भूयोपि प्राह । अथ ज्ञायते तस्य क्रमणमार्गः । ता-
 प्रचूड आह । भगवन् ज्ञायते यत एकाकी न समार्गच्छति । किं
 त्वसंख्ययूथपरिवृतः पश्यतो मे परिभ्रमन्नितस्ततः सर्वजनेन सहाग-
 च्छति याति च । अभ्यागत आह । अस्ति किञ्चित्त्वनित्रकम् । स
 आह । बौद्धमस्ति । एषा सर्वलोहमयी स्वहस्तिका । अभ्यागत
 आह । तर्हि प्रत्युषे त्वया मया सह बौद्धेयं येन द्वावपि जनचर-
 णामलिनायां भूमौ तत्पदानुसारेण भेच्छावः । मयापि तद्वचनमाक-
 र्ण्यं चिन्तितम् । अहो विनष्टोस्मि यतोस्य साभिप्रायवचांसि श्रूयन्ते ।
 नूनं यथा निधानं ज्ञातं तथा दुर्गमप्यस्माकं ज्ञास्मति । एतदभिप्राया-
 देव ज्ञायते । उक्तं च ।

सकृदपि दृष्ट्वा पुरुषं विबुधा जानन्ति सारतां तस्य ।

हस्ततुलयापि निपुणाः पलप्रमाणं विजानन्ति ॥ ७९ ॥

धाञ्छैव सूचयति पूर्वतरंगं भविष्यं

पुंसां यदन्यतनुजं त्वशुभं शुभं वा ।

विज्ञायते शिशुरजातकलापचिह्नः

प्रत्युन्नतैरपसरन्सरसः कलापी ॥ ८० ॥

ततोहं भयवस्तमनाः सपरिवारो दुर्गमार्गं परित्यज्यान्धमार्गेण
 गन्तुं प्रवृत्तः । सपरिजनो यावदग्रतो गच्छामि तावन्संमुखो बृहत्कायो

१ Is the way by which he comes known? Here अथ is used to ask a question. २ A spade, a pick-axe. ३ Yes. ४ A spade. ५ Should wake up, rise. ६ Before the ground is disturbed by the steps of the people, that is, before the dust is trodden by people and foot-prints of the mice are effaced. ७ Words full of meaning; significant words. ८ This is known from his mere intention. ९ Wise men know the strength of a person by seeing him only once; experts know the weight of a *pala* even by weighing it on their hands. १० Even more desire indicates long beforehand that which is to befall people in the coming existence whether good or evil; a young peacock, even before it has its feathers grown, is known to turn out a fine bird by means of his steps turned backwards. ११ Having a large body. ४.

मार्जारः समायाति । स च मूषकवृन्दमवलोक्य तन्मध्ये सहस्रो-
त्पत । अथः ते मूषकाः मां कुमार्गगामिनेमवलोक्य गर्हयन्ते
हर्तृशेषा रुधिरप्लुवितवसुंधरास्तमेव दुर्गं प्रविष्टाः । अथवा स्राधि-
दमुच्यते ।

“छित्त्वा पाशमपास्य कूटरचनां भङ्क्त्वा बलाद्वागुरां
पर्यन्ताग्निशिखाकलापजटिलाभिर्गत्य दूरं वनात् ।

व्याधानां शरगोचरादपि जवेनोत्पत्य धावन्मृगः

कूपान्तः पतितः करोतु विधुरे किंवा विधौ पौरुषम् ॥८१॥

अथाहमेकोन्यत्र गतः । शेषा मूढतया तत्रैव दुर्गे प्रविष्टाः । अत्रा-
न्तरे स दुष्टपरिवाजको रुधिरविन्दुचर्चितां भूमिमवलोक्य तेनैव दुर्ग-
मार्गेणागत्योपस्थितः । ततश्च स्वहस्मिकया खनितुमारब्धः । अथ तेन
खनता प्राप्तं तन्निधानं यस्यांपरि मदैवाहं कृतवर्त्तनिर्यस्योष्मणा महा-
दुर्गमपि गच्छामि । ततो हृष्टमनास्ताम्रचूडामिदमृचेभ्यागतः । भो भ-
गवन इदानीं स्वपिहि निःशङ्कः । अस्यांष्मणा मृषकस्ते जागरणं क-
रोति । एवमुक्त्वा निधानमादाय मठाभिमुखं प्रस्थितौ द्वावपि । अह-
मपि यावन्निधानमागच्छामि तावदगम्येयमुद्वेगकारकं तत्स्थानं

- १ A multitude २ Going by a bad way, that is, going
astray. उग्र. ३ Those who remained without being killed,
those who survived the killed. त. त. ४ Who smeared the
earth or ground with their blood. रुधिरं शर्जितं वसुंधरा यैः
न. ब. ५ Having broken the snares, removed the trap, hav-
ing forcibly broken the net, having gone far away from
the . . rest covered with a number of flames of fire spread-
ing around, having speedily escaped by flight from the
range of the arrow of hunters, a deer while running fell
into a well; what manly effort could he do when the fate was
adverse ! पर्यता . . . जटिलात् is a Babu. compound qualifying
वनात्. करोति here the use of the imperative is rather unusual.
६ Smeared or covered with drops of blood. त. त. ७ Ap-
proached, came near. ८ A pick-axe. ९ Who made a resi-
dence. कृता वसतिर्यत्र. न. १० A difficult place. ११ By the warmth
of it, that is, on its strength. १२, Dreary, desolate.

वीक्षितुमपि न शक्नोमि । अचिन्तयं च किं करोमि । क गच्छामि ।
 कथं मे स्यान्मनसः प्रशान्तिः । एवं चिन्तयतो महाकष्टेन स दिवसो
 व्यतिक्रान्तः । अथास्तमितेर्के^१ सोद्वेगो^२ निरुत्साहस्तस्मिन्मठे सप-
 रिवारः प्रविष्टः । अथास्मत्परिग्रहशब्दमाकर्ण्य ताम्रचूडोपि भूयो भि-
 क्षापात्रं जर्जरवंशेन ताडयितुं प्रवृत्तः । अथासावभ्यागतः प्राह । सखे
 किमयापि निःशङ्को न निद्रां गच्छसि । स आह । भगवन् भूयोपि
 समायातः सपरिवारः स दुष्टात्मा मूषकः । तद्भयाज्जर्जरवंशेन भि-
 क्षापात्रं ताडयामि । ततो विहस्याभ्यागतः प्राह । सखे मा भैषीः ।
 विज्ञेन सहगतोऽस्य कूर्दनोत्साहः । सर्वेषामपि जन्तूनामियमेव
 स्थितिः । उक्तं च ।

^३यदुत्साही सदा मर्त्यः पराभवति यज्जनान् ।

यदुद्धतं वदेद्वाक्यं तत्सर्वं वित्तजं बलम् ॥ ८२ ॥

अथाहं तच्छ्रुत्वा कोपाविष्टो भिक्षापात्रमुद्दिश्य विशेषादुत्कृर्दितो-
 प्राप्ति एव भूमौ निपतितः । तच्छ्रुत्वासौ मे शत्रुर्विहस्य ताम्रचूडमुवाच ।
 भोः पश्य पश्य कौतूहलम् । आह च ।

^४अर्थेन बलवान्सर्वो अर्थयुक्तः स पण्डितः ।

पश्यैनं मूषकं व्यर्थं सजातेः समतां गतम् ॥ ८३ ॥

तत्स्वपिहित्वं गतशङ्कः । यदस्योत्पत्तनकारणं तदावयोर्हस्तगतं
 जातम् । अथवा साध्विदमुच्यते ।

^५दंष्ट्राविरहितः सर्पो मदहीनो यथा गजः ।

१ Peace. २ The sun. ३ Full of mental agitation. ४ Continue followers. ५ The energy to leap or jump up. ६ That a man is always full of vivacity, despises people and speaks insolently is all owing to (the power imparted by) wealth. ७ Without reaching my destination. ८ Everybody is powerful by wealth; he who possesses wealth, is clever; look at this mouse reduced to the level of his kind when deprived of wealth (व्यर्थम्). व्यर्थे is a Bahu. विगतः अर्थः यस्मात्. ९ Has fallen into our hands, is in our possession. १० A serpent without fangs, an elephant without intoxication (when not in ruts) so also a man deprived of wealth, exists only in name.

तथार्थेन विहीनोऽत्र पुरुषो नामधारकः ॥ ८४ ॥

तच्छ्रुत्वाहं मनसा विचिन्तितवान् । यतोऽङ्गुलिमात्रमपि कूर्दनश-
क्तिर्नास्ति तद्विगर्हहीनस्य पुरुषस्य जीवितम् । ॥ ८५ ॥

१ अर्थेन च विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥ ८५ ॥

३ यथा काकयवाः प्रोक्ता यथारण्यभवास्तिलाः ।

नाममात्रा न सिद्धौ हि धनहीनास्तथा नराः ॥ ८६ ॥

४ सन्तोऽपि न हि राजन्ते दरिद्रस्येते गुणाः ।

आदित्य इव भूतानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनी ॥ ८७ ॥

५ न तथा बाध्यते लोके प्रकृत्या निर्धनो जनः ।

यथा द्रव्याणि संप्राप्य तैर्विहीनः सुखैर्धितः ॥ ८८ ॥

६ शृङ्गस्य कीदृखातस्य वह्निर्दग्धस्य सर्वतः ।

तदेवैष्यस्यस्य वरं जन्म न चार्थिनः ॥ ८९ ॥

७ शङ्कुनीया हि सर्वत्र निष्प्रतापा दग्धता ।

-
- १ Even as high as a finger. २ All the actions of a man who is without wealth and who possesses little talent, are rendered useless, as is the case with small rivers in summer.
३ Just as the corn called *Kakayava* and the sesame produced in the forest, exist only in name and not in reality (that is, although they exist they are of no use) so do persons void of wealth. ४ Although there may be other qualities in a poor man, they do not shine; it is wealth that brings to light all the qualities, as the sun does all things. सन्तः. Pro. P. of अम 2 P. ५ A person who is originally poor is not so afflicted in this world as the one, who, having obtained wealth, and being accustomed to pleasures, is, when deprived of it (wealth). ६ Better is the existence even of that tree which is dried up, eaten through by worms, scorched by fire on all sides and situated in a barren ground, than that of a beggar. ७ Poverty which is impotent is liable to suspicion everywhere; for, a man goes away by abandoning a poor man even when he comes (to him), to confer some obligation. निष्प्रतापा & निश्च are both v. compounds.

उपकर्तुमपि प्राप्तं निःस्वं संत्यज्य गच्छति ॥ ९० ॥

उन्नम्योन्नम्य तत्रैव निर्धनानां मनोरथाः ।

हृदयेष्वेव लीयन्ते विधवास्त्रास्तनाविव ॥ ९१ ॥

व्यक्तेऽपि वासरे नित्यं दौर्गत्यतमसावृतः ।

अग्रतोऽपि स्थिता यन्नात्र केनापीह दृश्यते ॥ ९२ ॥

एवं विलम्बाहं भयोत्साहस्तन्निधानं गण्डोपधौनीयकृतं दृष्ट्वा स्वं दुर्गं प्रभाते गतः । ततश्च मरुत्याः प्रभाते गच्छन्तो मिथो जल्पन्ति । अहो असमर्थोऽयमुदगुणस्माकम् केवलमस्य पृष्ठलंगानां विडालादिविपचयः । तन्निमनेनौगधितेन । उक्तं च ।

यन्मकाशात्र लाभः स्यात्केवलाः स्युर्विपचयः ।

स स्वामी दृग्तस्याग्नौ विशेषादनुजीविभिः ॥ ९३ ॥

एवं तेषां वचांसि श्रुत्वा स्वदुर्गं प्रविष्टोऽहम् । यावन्न कश्चिन्मम संमुखोभ्येति तावन्मया चिन्तितम् । धिगिर्यं दग्धिना । अथवा सा-
ध्विदमुच्यते ।

मृतो दरिद्रः पुरुषो मृतं मैथुनमप्रजम् ।

मृतमश्वत्रियं श्राद्धं मृतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ॥ ९४ ॥

१ The desires of those who have no wealth rise constantly in the mind and sink down even there, like the breasts of a widow. २ One who is surrounded by the darkness of adversity is not noticed by any one even if he make efforts, though standing in the front in the open day-light. ३ Dispirited. ४ Placed under the pillow (lit. made into a pillow). ५ Among themselves. ६ Of us, who follow him or go after him. ७ Then what is the use of pleasing or propitiating him? ८ That master, from whom no benefit is to be derived but only miseries are to be encountered, should be abandoned especially by the servants even from afar. ९ The particle *किं* generally governs the accusative and very rarely the nominative as in the present instance: १० A poor man is (to all intents and purposes) 'dead, useless' (lit. dead) is the sexual intercourse that produces no issue, in vain is the S'raddha ceremony in which there is no *श्राद्ध* (a Brāhman who has studied the Vedas and Vedāngas, and of no use is the sacrifice in which no Dakṣiṇā is given to Brāhman &c. दक्षिणा is the money given away in charity.

एवं मे चिन्तयतस्ते भृत्या मम शत्रूणां सेवका जाताः । ते च मामेकाकिनं दृष्ट्वा विडम्बनां कुर्वन्ति । अथ मयैकाकिनां योगेनिद्रां गन्तेन भूमे विचिन्तितम् । यत्तस्य कुतपस्विनः समाश्रयं गत्वा तद्वण्डोपधानवर्तिकां विन्तपेदीं शनैः शनैर्विद्रोयं तस्य निद्रावशं गतस्य स्वदुर्गे तु हित्तमानयामि येन भूयोपि मे विन्तप्रभावेनाधिपत्यं पूर्ववद्भवति । उक्तं च ।

व्यथयन्ति परं चेतो मनोरथशतैर्जनाः ।

नानुष्ठानैर्धनैर्हीनाः कुलजा विधवा इव ॥ ९५ ॥

दौर्गत्यं देहिनां दुःखमपमानकरं परम् ।

येन स्वैरपि मन्यन्ते जीवन्तोऽपि मृता इव ॥ ९६ ॥

वैन्यस्य पात्रतामेति पगभूतेः परं पदम् ।

विपदामाश्रयः शश्वद्दौर्गत्यकलुषीकृतः ॥ ९७ ॥

लग्नन्ते बान्धवास्तेन संबन्धं गोपयन्ति च ।

मित्राण्यमित्रतां यान्ति यम्यं न म्युः कपर्दकाः ॥ ९८ ॥

मूर्तं लाघवमवैतदपायानामिदं गूढम् ।

पर्यायो मरणस्यायं निर्धनत्वं शर्गगिणाम् ॥ ९९ ॥

१ Made a mockery of me. २ This is explained in Tantra I. ३ A bad ascetic. ४ The box containing the wealth. ५ Having opened. ६ Sovereignty, viz., of mice. ७ Persons without wealth trouble their minds by hundreds of desires and not by acts, as do widows born in noble families. ८ Poverty is a great misery very humiliating to people, whereby (poor) people, though alive, are considered even by their relatives (रतेः) as dead. ९ A person distressed by poverty, is always subjected to insults, is a great object of scorn and is the abode of all calamities. Here the subject दौर्गत्यकलुषीकृत is to be supplied before every predicate, such as एति, अस्ति &c. दौर्गत्य is an abstract noun formed from दुर्गत. १० The relatives feel ashamed of, and deny all relationship with, him who has no money, and his friends become his enemies. कपर्दक—a cowrie कवरी. ११ The state of being poor is insignificance incarnate, is the abode of all injuries and is a synonym for death (in the case of mortals.).

अजाधूलिखि व्रतैर्माजनीरेणुवज्जनैः ।

दीपखट्वोत्थच्छायेव त्यज्यते निर्धनो जनैः ॥ १०० ॥

शौचावशिष्टयाप्यस्ति किञ्चित्कार्यं क्वचिन्मृदा ।

निर्धनेन जनैव न तु किञ्चित्प्रयोजनम् ॥ १०१ ॥

अधनो दातुकामोपि संप्राप्तो धनिनां गृहम् ।

मन्यते याचकोयं धिग्द्वारिद्यं खलु देहिनाम् ॥ १०२ ॥

अतो विनापहारं विदधतो यदि मे मृत्युः स्यात्तथापि शोभनम् ।

उक्तं च । स्ववित्तहरणं दृष्ट्वा यो न रक्षत्यसौ नरः ।

पितरोपि न गृह्णन्ति तदन्नं सलिलाञ्जलिम् ॥ १०३ ॥

तथा च । गवार्थे ब्राह्मणार्थे च स्त्रीवित्तहरणे तथा ।

प्राणांस्त्यजति यो युद्धे तस्य लोकाः सनातनाः ॥ १०४ ॥

एवं निश्चित्य रात्रौ तत्र गत्वा निद्रावशमुपगतस्य पेटायां मया छिद्रं कृतं यावन्नावत्प्रबुद्धौ दृष्टतापसः । ततश्च अर्जरवंशप्रहारेण शिरसि ताडितः कथञ्चिदायुःशेषतया निर्गताहं न मृतश्च । उक्तं च ।

१ A poor man is shunned by people through fright, just as the dust raised by shegoats, dust thrown about by a broom and the shadow of a bed projected by a lamp. दीपखट्वोत्थच्छायेव &c. Dissolve खट्वायाः अनिष्टताति = खट्वोत्था-दी-वेन खट्वोत्था दीपखट्वोत्था. क. २ There is sometimes some use even of that earth which remains after it is used for cleansing the secret parts after stools, but there is no use whatsoever of a man who has no wealth. ३ A poor man, when he goes to the houses of the rich even with the desire of giving them anything, is considered to be a mendicant—so upon the poverty of men ! ४ If I were to die while taking away the wealth, that would also be good or desirable. ५ Even the manes do not accept the cavityfuls of water given by him who does not protect his own wealth, when he sees that it is being taken away. ६ The worlds of perpetual happiness are secured by him who loses his life for the sake of cows and Brāhmanas, and also when the wealth of a woman is being taken away, and in a battle. ७ When he was under the influence of sleep.

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो

देवोपि तं लब्धयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शौचामि न विस्मयो मे •

यदस्मदीयं न हि तत्प्रेषाम ॥ १०५ ॥

कांकर्म्मो पृच्छतः । कथमेतत् । हिण्यक आह ।

॥ कथा ४ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिन्नगरे सागदन्ता नाम वणिक् । तस्मिन्ना रूप-
कशतेन विक्रियमाणः पुस्तकां गृहीतः । तस्मिंश्च लिखितमस्ति ।

प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यो

देवोपि तं लब्धयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शौचामि न विस्मयो मे

यदस्मदीयं न हि तत्प्रेषाम ॥ १०६ ॥

तद्दृष्ट्वा सागदन्तेन तनुजः पृष्टः । पुत्रं कियता मूल्येनैष पुस्तकां
गृहीतः । मोक्षवात् । रूपकशतेन । तच्छ्रुत्वा सागदन्तावर्षात् ।
• धिदुर्ग्वं लिखितैर्कश्याकं पुस्तकं रूपकशतेन यद्दृष्ट्वा तस्यां बुद्ध्या
कथं द्रव्यापार्जनं करिष्यमि । तदयमभूति त्वया मे गृहं न प्रवेष्टव्य-
म । एवं निर्भर्त्स्य गृहीन्निःसारितः । स च तेन निर्बर्त्ते विप्रकृष्टे-
• शान्तं गत्वा किमपि नगरमायावस्थितः । अथ कतिपयदिवसै-

१ A man obtains as much wealth as he is destined to do, even god is not able to prevent him from so doing ; therefore, I neither lament nor wonder ; that which is ours cannot belong to others. प्राप्तव्य has the force of certainty.

२ For a hundred rupees. रूपकाणां शतेन. ३. त. ३ This word is always used in the masculine gender. ४ A son. ५ For what or how much price? ६ That in which there is written only one verse. लिखित. एकः श्लोकः यस्मिन् तत्. ७. ७ With this talent (for business). ८ Dejection, sorrow. ९ Very distant or remote.

स्त्रगणनिवासिनां केनचिदसौ पृष्टः । कुतो भवानागतः । किं नाम
त्वम् । असावब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । अथान्येनापि पृष्टे-
नानेन तथैवोत्तरं दत्तम् । एवं च तस्य नगरस्य मध्ये प्राप्तव्यमर्थं इति
तस्य प्रसिद्धं नाम जातम् । अथ गजकन्या चन्द्रवती नामाभिनवरू-
पयौवनसंपन्नामग्रीद्वितीयैकस्मिन्दिवसे नगरं निरीक्षमाणास्ति । तत्रै-
व च कश्चिद्राजपुत्रोतीव रूपसंपन्नो मनोमग्नश्चैकथमपि तस्या दृष्टि-
गोचरं गतः । तद्दर्शनसमकालमेव कुसुमवाणाहतयो तथा निजसं-
रूपमिहिता । सखि यथा किलानेन सह समागमो भवति तथाय
त्वया यतितर्थम् । एवं च श्रुत्वा सा मग्री तत्सकाशं गत्वा शीघ्रम-
ब्रवीत् । यदहं चन्द्रवत्या तवीन्तिकं श्रेयिता । भणितं च त्वां प्रति
तया । यन्मम त्वदर्शनान्मनोभवेन श्रमावस्थो कृता । तद्यदि शीघ्र-
मेव मदुन्तिके न समेष्यसि तदा मे मरणं शरणम् । इति श्रुत्वा तेना-
भिहितम् । ययवर्थं मया तत्रागन्तव्यं तत्कथय केनोपायेन प्रवेष्टव्यम् ।
अथ मग्याभिहितम् । गत्रौ सौधौवलम्बितयो दृढवर्गयोश्चया तत्रो-
रोहव्यम् । मोत्रव्रीत् । ययवै निश्चयो भवत्यास्तदहमेवं करिष्यामि ।
इति निश्चिन्य सग्री चन्द्रवतीमकाशं गता । अथागतयो गजकन्या स
राजपुत्रः स्वचेतसा व्यचिन्तयत् । अहो महदकृत्यमेतत् । उक्तं च ।

१ Residing in that town. Here तत्रगर is a कर्म. २ Endowed
with blooming youth and beauty. अभिनवाभ्यां रूपयौवनाभ्यां सं-
पन्ना न. त. ३ Accompanied by her female friend, lit. having
her female friend as her second. सखी द्वितीया यस्याः सखी. ४
Surveying. ५ Endowed with (manly) beauty. न. त. ६ Charm-
ing to the mind. मनः स्मयनीति-उत्प. ७ Came within the range
of her sight. ८ At the very moment when she saw him. ९
Struck by the arrows of Cupid (lit. the flower arrowed one)
कुसुमवाण-कुसुमान्येव वाणाः यस्य स. व. १० Should endeavour or
strive (Pot. Pass. P. of यत् 1 A.) ११ Near. १२ The extreme
or last stage. १३ Recourse, support. मे मरणं शरणम् means
death will be my only recourse, that is, I shall die. १४
Hanging down from the terrace of the palace. १५ Rope. १६
An unlit action, an evil deed.

गुरोः सुता मित्रभार्या स्वामिसेवकगेहिनीम् ।
यो गच्छति पुमाल्लोके तमाहुर्ब्रह्मघातिनम् ॥ १०७ ॥

अपरं च ।

अयशः प्राप्यते येन येन चापगतिर्भवेत् ।

स्वर्गाच्च भयते येन तन्कर्म न समाचरेत् ॥ १०८ ॥

इति सम्यग्विचार्य तत्संकाशं न जगाम । अथ प्राप्तव्यमर्थः पर्यट-
न्धवलगृहेष्वर्धे गत्राववलम्बितवस्त्रां दृष्ट्वा कौतुकाविष्टहृदयैस्तामाल-
म्याधिकृतः । तथा च राजपुत्र्या स एवायमन्याश्वस्तचिन्त्या ध्यान-
खादनपानाच्छादनादिना समान्य तेन सह शयनतटमाश्रितर्या तद्-
दुर्मसंस्पर्शमुज्जातहर्षेणमाञ्चितगोत्रयोक्तम् । युष्मद्वर्शनमात्रानुर्कया
प्रयान्ता प्रदत्तायम् । त्वद्वर्जमन्यो भर्ता मनस्यपि मे न भविष्यतीति ।
तन्कस्मान्मया सह न ब्रवीमि । सो ब्रवीति । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः ।
इत्युक्तं तेनान्येभ्यमिति मत्वा धवलगृहादुत्तार्य मुक्तैः । स तु खण्डदंष्ट्र-
कुले गत्वा सुप्तः । अथ तत्र कयाचिन्मैरिण्यो दत्तमंकेतकां यावद्-

— १ They (people) call him a Brahmin-murderer who has sexual intercourse with the daughter of his preceptor, the wife of his friend and the wife of his master or servant. २ One should not do that action by which a man obtains infamy, by which he goes to hell, and by which he falls off from heaven. ३ A palace, lit. a house whitened with chunam. ४ With the mind filled with curiosity. ५ With the mind set at ease. आश्रितं चित्तं यस्याः. ब. ६ Lying down on the bed. ७ With the limbs covered with horripilation produced from the joy arising from the contact with his body. तदंगसंस्पर्शमज्ञातुं हर्षात् रोमाञ्चितानि गात्राणि यस्याः. ब. ८ Who became attached to you just at your very sight. युष्मदङ्गनमात्रेण अनुरक्तया नृ. त. ९ Without or excepting you. अन्य comp. १० Having let down or brought down (abs. of नृ with उद् caus.) ११ Was dismissed, let go. १२ A god called in Marāṭhi खंडोबा. १३ A house, temple. १४ A loose or unchaste woman. १५ With whom an appointment was made. दत्तः संकेतः यस्मै. ब.

पण्डपाशैः प्राप्तास्तावदसौ पूर्वसुप्तस्तेन दृष्टे रहस्यसंरक्षणार्थमभिहितम् । को भवान् । सोब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा दण्डपाशकेनाभिहितम् । यच्छून्यं देहगृहमिदम् । तदत्र मदीयस्थाने गत्वा स्वपिहि । तथा प्रतिपद्य स मतिविपर्ययादित्यशयने सुप्तः । अथ बस्य रक्षकस्य बृहत्कन्या विनयवती नाम रूपयौवनसंपन्ना कस्यापि पुरुषस्यानुरक्ता संकेतं दत्त्वा तत्र शयने सुप्तासीत् । अथ सा तमायातं दृष्ट्वा स एवायमस्मद्वल्लभ इति रात्रौ घनतरान्धकारव्यामोहितोत्थाय भोजनाच्छादनादिक्रियां कारयित्वा गान्धर्वविवाहेनात्मानं विवाहयित्वा तेन समं शयने स्थिता विकसितवदनं कमला तमाह । किमयापि मया सह विश्रब्धं भवान्न ब्रवीति । सोब्रवीत् । प्राप्तव्यमर्थं लभते मनुष्यः । इति श्रुत्वा तथा चिन्तितम् । यत्कार्यमस्मीक्षितं क्रियते तस्येदृक्फलविपाका भवतीति । एवं विमृश्य सविशोदया तथा निःसारितोमौ । स च यावद्दीर्घमूर्ध्नि गच्छति तावदन्यविषयवासी वरकीर्तिनाम् बरे महता वायशब्देनागच्छति । प्राप्तव्यमर्थोपि तैः समं गन्तुमागच्छति । अथ यावत्प्रत्यासत्ते लैश्वर्यसमयं राजमार्गसिन्धुश्रृङ्गिगृहद्वारि गच्छितमण्डपवेदिकायां कृतकौतुकमङ्गलवेषा

१ A constable, a police watchman. २ Who slept there already. ३ In order to preserve the secret (of his going to the place of secret meeting). ४ Having agreed or consented. ५ Through an error of understanding. ६ The eldest daughter. ७ Being deceived by the darkness thicker than usual. ८ Having caused him to marry herself. ९ With her blooming luscious-like face. १० Without consideration. न समीक्षितं यथा नशा. अच्य. ११ The maturity of the fruit. १२ By her who was full of grief. १३ Along the street, or by the public road. १४ Living in another kingdom or country. १५ A bridegroom. १६ तैः viz., बरेण सह गच्छति नरैः. १७ When the time for marriage was at hand. १८ At the door of the merchant's house situated along the main-street. राजमार्गसिन्धुश्रृङ्गिगृहं तस्य द्वारि. १९ Having a mandapa (a temporary hall) and an altar raised near it. २० शिवनेमन्त्र वेदिके यस्मिन्. ब. qualifying द्वारि. २० Who had put an auspicious dress for the festivity of marriage. कृतकौतुकमङ्गलवेषो यया. ब.

वणिक्सुतास्ते तावन्मदमनो हस्योराहकं हत्वा प्रणश्यज्जनकोला-
हलेन लोकमाकुलयन्तमेवाद्देशं प्राप्तः । तं च दृष्ट्वा सर्वे वैरानुयायि-
नो वंशे सह प्रणश्यदिशां जग्मुः । अथाम्मिन्नवसरे भयतरेललाचनामे-
काकिन्नीं कन्यामवलोक्य मा भैषीरहं पश्चिन्तति सुधीरं स्थिरैरुल्लस्य
दक्षिणपाणौ संगृह्य महामाहमिकर्तया प्राप्तव्यमर्थः परुषवाक्यैर्ह-
स्तिनं निर्भस्मितवान् । ततः कथमपि देवयां गादपयां हस्तिनि याव-
त्समुद्भेद्वान्धवानिकान्ते लग्नममये वरकीर्तिरागच्छति तावतां कन्या-
मन्यहस्तेन गतां दृष्ट्वाभित्तम । भोः श्वशुरक विरुद्धमिदं त्वयानुष्ठितं
यन्मह्यं प्रदायै कन्यांन्यस्मै प्रदनेति । साब्रवीत ।

भा अहमपि हस्तिभयैर्पलायिता भवद्भिः महायाता न जाने कि-
मिदं वृत्तम् । इत्यभिधाय दृष्टितरं प्रष्टुमीरब्धः । वन्मे न त्वया सु-
न्दरं कृतम् । तैकथ्यतां कायं वृत्तान्तः । साब्रवीत । यदहमनेन प्रा-
णैस्संशयीदक्षितो तदनं मुक्त्वा मम जीवन्त्या नान्यः पाणिं ग्रहीष्य-
तीति । अनेन वार्ताव्यतिकरेण रजनी व्युष्टा । अथ प्राप्तस्तत्र संजाते
महाजनममर्वाये वार्ताव्यतिकरं श्रुत्वा राजदुहिता तदर्थमागता ।

१ A rider or ६ driver of elephants. २ Confounding
or frightening the people by the noise made by
the people while running away. ३ गणश्यत जन is a क. ४
The followers of the bridegroom. ५ Went in different
directions, lit. went to the quarters, ran away. ६ With
the eyes unsteady through fright. ७ Very boldly.
८ Hayling made steady, having comforted. ९ With
great daring. १० With harsh words. ११ Censured or re-
proached. (P. P. Active of वन्मे 10 with निर्भ.) १२
Accompanied with his friend and relatives. मुहदवाधैः
सहितः व. १३ Gone into the hands of another. १४ Having pro-
mised to give. १५ Run away through the fear of the ele-
phant. १६ Danger to life. १७ While I live. १८ The night
dawned while this incident was taking place. व्युष्ट Adj.
spent. १९ Multitude. २० To that place. तं देशं..क.

कैर्णपरंपरया श्रुत्वा दण्डपाशकसुतापि तत्रैवागता । अथ तं महाजनस-
मवायं श्रुत्वा राजापि तत्रैवाजगाम । प्रातव्यमर्थं प्राह । यद्विश्वं
कथय कीदृशोमौ त्वनान्तः । अथ मे ब्रवीत् । प्रातव्यमर्थं
लभते मनुष्य इति । राजकन्या स्मृत्वा ब्रवीत् । देवोपि तं लङ्घयितु
न शक्तः । ततो दण्डपाशकसुता ब्रवीत् । तस्मान्न शोचामि न विस्मयो
म इति । तमपि ललोकवृत्तान्तमाकर्ण्य वणिक्सुता ब्रवीत् । यदस्मदीयं
न हि तत्परेषामिति । अभयदानं दत्त्वा राजा पृथक्पृथक् वृत्तान्ताञ्ज्ञा-
त्वा वर्गैस्तत्त्वस्तस्मै प्रातव्यमर्थाय स्वदुहितरं सबहुमानं ग्रामसहस्रेण
समं सर्वालंकारपारिवार्युतां दत्त्वा त्वं मे पुत्रोऽसीति नगरविदितं^१ तं
यौवराज्येभिषिक्तवान् । दण्डपाशकेनापि स्वदुहिता स्वशक्त्या वस्त्र-
दानादिना मंभाष्य प्रातव्यमर्थाय प्रदत्ता । अथ प्रातव्यमर्थेनापि
स्वीयपितृमातगौ समस्तकुटुम्बावृतौ तस्मिन्नगरे संमानपुरःसरं समानी-
तौ । अथ सांपि रैवगेत्रेण मह विविधभोगानुपभुञ्जतः । सुखेनाव-
स्थितः । अतोहं ब्रवीमि ॥

प्रातव्यमर्थं लभते मनुष्यां

देवोपि तं लङ्घयितुं न शक्तः ।

तस्मान्न शोचामि न विस्मयो मे

यदस्मदीयं न हि तत्परेषाम् ॥ १-६ ॥

तदेतन्मकलं सुखदुःखमनुभूय परं विपादगान्तेनेन मित्रेण त्वन्म-
काशमानीतः । तदेतन्मे वैराग्यकारणम् । मन्थरक आह । भद्र भ-
वति सुहृदयैः संधिर्धं यः क्षुक्षामोपि शत्रुभूतं त्वां भक्षस्थाने स्थि-
तमेवं पृष्ठमारोप्यानयति न मार्गेऽपि भक्षयति । उक्तं च यतः ।

१ From ear to ear, from one person to another. २ After giving a promise to spare them or not to punish them. ३ Separately. ४ Who knew the truth. अवगतं तत्त्वं येन सः क. ५ Together with all ornaments and retinue. ६ Him, who was known to the people of the town. नगरे विदितः स. त. ७ Crowned him as heir-apparent to the throne. ८ Together with all the members of their family. ९ Members of family. १० He is undoubtedly a friend; he is a friend indeed.

विकारं याति नो चित्तं विने यस्य कदाचनं ।
मित्रस्य सुकुलीनस्य कार्येन्मित्रमुत्तमम् ॥ ११० ॥

विद्वद्भिः सुहृदामत्र चिद्वैरैर्मंशयम् १
• परीक्षाकरणं प्रोक्तं होमाग्नेरिव पण्डितैः ॥ १११ ॥

तथा च ।^३ आपत्काले तु संप्राप्ते यन्मित्रं मित्रमेव तत ।
वृद्धिकाले तु संप्राप्ते दुर्जनानि सुहृद्भवेत् ॥ ११२ ॥

तन्ममाप्यद्यास्य विषये विश्वामः समुत्पन्ना यता नीतिविरुद्धेयं
मैत्री मांसाग्निभिर्वार्यमैः सह जलचरणाम । अथवा साध्विदमु-
च्यते ।

मित्रं कोपि न कस्यापि नितान्तं न च वैरकृत ।
दृश्यते मित्रविश्वस्तः कार्यद्वैत्यगक्षितः ॥ ११३ ॥

तत्त्वागतं भवतः । स्वगृहवदौम्यतामत्र मरुतीं । यच्च वित्तनाशो
विदेशवामंश्च ते-मंजातस्तत्र विषये संतापा न कर्तव्यः । उक्तं च ।

अभ्रछाया खलप्रातिः मिद्धमर्चं च योषितः ।

• किञ्चित्कालोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च ॥ ११४ ॥

१ One should make friends with that excellent man, who is nobly born, and whose mind never changes even in prosperity (विने). Here the causal form कार्यन्त is used for the primitive कर्तन्त. २ The learned say that by these unmistakable signs friends should be known, just as the examination of the fire of sacrifice is prescribed by those versed in it. ३ He, who is our friend when adversity befalls us, is a real friend; when the time of prosperity comes, even a wicked man will be our friend. ४ In respect of this. ५ Against the rules of politics. ६ No body is one's friend or bitter enemy, (because) one is seen to be destroyed by a friend and saved by an enemy according as occasion arises. Here कार्यन्त is to be taken with both विकरन्त and प्रक्षित. ७ Remain here as in your own house and make yourself at home. ८ The shadow cast by a cloud, the love of a wicked person, cooked food, women, youth and wealth-these are to be enjoyed only for a short time.

अत एव विवेकिनो जितौत्मानो धनस्पृहां न कुर्वन्ति । उक्तं च ।

सुसंचितैर्जीवनवत्सुरक्षितै-

निजेषु देहे न वियोजितैः कश्चित् ।

पुंसो यमानं व्रजतोपि निष्ठुरै-

रेतैर्धनैः पञ्चपदी न र्क्षयते ॥ ११५ ॥

अन्यच्च । यथामिदं जले मत्स्यैर्भक्ष्यते श्वापदैर्भुवि ।

आकाशे पक्षिभिश्चैव तथा सर्वत्र विनवान् ॥ ११६ ॥

निर्दोषमपि विनाद्वयं दोषैर्योजयते नृपः ।

निर्धनः प्राप्तदोषोपि सर्वत्र निरुपद्रवः ॥ ११७ ॥

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे ।

नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थाः कष्टमंश्रयाः ॥ ११८ ॥

अर्थार्थी यानि कष्टानि मृदोर्यं सहते जनः ।

शतांशेनापि मोक्षार्थी तानि चन्मोक्षमाप्नुयत ॥ ११९ ॥

अपुं विदेशवार्मजमपि वैरोग्यं त्वया न कार्यम् । श्रुतः ।

१ The wise or considerate. २ Those who have subdued themselves. जितः आत्मा ये ते. ब. ३ These heartless riches, which are collected with care, protected as one's own life and never used even for one's own body, do not accompany the owner even five steps when he goes to the abode (अन्तः) of Yama, that is, dies. ४ As flesh is devoured by the fish in water, by the beasts on land and by the birds in the sky, so is a rich man (deprived of his riches) everywhere. ५ A king accuses a rich man, though free from fault, of crimes; while a poor man, though found to be guilty, is free from molestation everywhere. प्राप्तदोषः=पान. दोषः येन. ब. ६ There is trouble in the earning of wealth and also in protecting that (wealth) which is earned; there is pain both in the destruction and expenditure of wealth; a lie on wealth which is the resort of all troubles! For नाशं दुःखं other editions read आये दुःखम् which means there is trouble or pain in the acquisition of it. कष्टसंश्रयाः क. त. or कष्टाः संश्रयाः येषां ते. ब. ७ If one who longs for absolution were to undergo even a hundredth part of those troubles which a foolish man, who desires wealth, does, he would obtain salvation. तानि चेत्=तानि सहते चेत्. ८ Proceeding from residence in a foreign country. विदेशवासान् जातं or जायते. उप. ९ Absence of all desires. विरागस्य भावः वैराग्यम्.

को धीरस्य मनस्विनः स्वविषयः को वै विदेशः स्मृतो
यं देशं श्रयेत् तमेव कुरुते बाहुप्रतापार्जितम् ।

यद्द्वानखलादुलप्रहरणैः सिंहो वनं गाह्ये

• तस्मिन्नेव हतद्विपेन्द्ररुधिरैस्तृष्णां छिनत्त्यात्मनः ॥ १२० ॥

अर्थहीनः परे देशे गतापि यः प्रजावान्भवति स कथंचिदपि न
सीदति । उक्तं च ।

कांतिभागः समर्थानां किं दुः व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सुविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥ १२१ ॥

तन्प्रज्ञानिधिर्भवान्न प्राकृतपुरुषतुल्यः^१ अपरं प्रातर्गम्यर्थः कर्मप्रा-
प्त्या नश्यति । तदतावन्ति दिनानि त्वदीयमार्मात् । मुहूर्तमप्यना-
त्मीयं भोक्तुं न लभ्यते । स्वयमागतमपि विधिर्नापह्रियते ।

अर्थस्यापार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाय मृदः सोमिलको यथा ॥ १२२ ॥

—हिरण्यकं अहम् । कथमनन्तम् । स आहम् ।

१ What is said to be the own or foreign country of a wise and prudent person? He acquires by the might of his arm that country to which he resorts; the lion slakes his thirst with the blood of elephants killed by the help of the weapons in the shape of his jaws, nails and tail, in the very forest which he happens to enter. Another reading for को वै विदेशः स्मृतः is को वा विदेशस्तथा which means or what is also a foreign country? For यद्द्वानखलांगुलप्रहरणैः have यद् . प्रहरण which is an adjective qualifying the word सिंहः . द्द्वानखलांगुलानि प्रहरणानि यस्य. व. २. Suffers misery or pain.
२ What is a great-burden to the able? what is remote or distant to those who are adventurous? what is a foreign country to those who are very learned? and who is a stranger or an enemy to those who are sweet-speakers? सुविद्यानां शोभना. विषय येषां. व. ३. ४. A treasure or store of wisdom.
५ An ordinary person. ६ By the ordinance of fate. ७ That which is not one's own. नृ. त. ८ Is taken away by fate.
९ By having acquired wealth a man does not necessarily enjoy it, just as was the case with the foolish Somilaka (in the following story) after 'reaching' a large forest.

॥ कथा ५ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने सोमिलको नाम कौलिको वसति स्म । सोनेकविधपटरचनारञ्जितानि पार्थिवोचितानि सदैव वस्त्राण्युत्पादयेति । परं तस्य चानेकविधपटरचनानिर्गुणस्यापि न भोजनच्छादनाभ्यधिकं कथमप्यर्थमात्रं संपर्यप्तम् । अथान्ये तत्र सामान्यकौलिकाः स्थूलवस्त्रसंपादनविज्ञानिनो महर्द्धिसंपन्नाः । तानवलोक्य स स्वभार्यामाह । प्रिये पश्यैतान्स्थूलपट्टकारकान्धनकनकसमृद्धान् । तैर्दधारणकं ममैतत्स्थानम् । तदन्यत्रोपार्जनाय गच्छामि । मा प्राह । भोः प्रियतम मिथ्या प्रलपितमेतद्यदन्यत्र गतानां धनं भवति स्वस्थाने न भवति । उक्तं च ।

“उत्पतन्ति यदाकाशे निपतन्ति महीतले ।”

पक्षिणां ब्रह्मप्राप्त्या नादत्तमुपतिष्ठति ॥ १२३ ॥

तथा च ।

“न हि भवति यत्र भाव्यं भवति च भाव्यं विनापि यत्नम् ।

कस्तलगतमपि नश्यति यस्य तु भवितव्यता नास्ति ॥ १२४ ॥

१ A weaver. २ Variegated by reason of the threads of various colours being interwoven. ३ Fit for kings to wear. ४ Although he was skilled in weaving various kinds of garments. ५ More than what was barely necessary for food and clothing. ६ Ordinary, common, not skilled. ७ Knowing only how to make coarse clothes. ८ Prosperity. ९ Wealth in general (धन) and gold (कनक). १० This place is not my debtor, that is, it owes me nothing. ११ That which is not given already (in the previous existence) is not obtained by the birds even, if they fly in the air or alight on the earth. १२ For that which is, not to take place does not take place, and that which is to take place, does take place even without efforts; that which is not destined to live, perishes even though placed on the palm of the hand. *..

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो बिन्दन्ति मातरम् ।

तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १२५ ॥

शेते सहशयानेन गच्छन्तमनुगच्छति ।

वृषणां प्राक्तनं कर्म निष्ठति तु सहात्मना ॥ १२६ ॥

यथा छायातपौ नित्यं मुमुबद्धौ परस्परम् ।

एवं कर्म च कर्ता च संश्लिष्टावितेतरम् ॥ १२७ ॥

तस्मादेव व्यवसायंपरो भव । कौलिक आह । प्रिये न सम्यग-
भिहितं भवत्या । व्यवसायं विना न कर्म फलति । उक्तं च ।

यथैकेन न हस्तेन तालिका संप्रपद्यते ।

तथायमपण्यिकं न फलं कर्मणः स्मृतम् ॥ १२८ ॥

पश्य कर्मवशात्प्राप्तं भोज्यकालेपि भोजनम् ।

हस्तोद्यमं विना वक्त्रे प्रविशेन्न कथंचन ॥ १२९ ॥

तथा च । उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

देवं हि देवमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कात्र दोषः ॥ १३० ॥

Just as the calf knows its mother even among a thousand cows, so an action done in the previous existence goes to the doer (finds out the doer). २ The action done by men in the previous existence, sleeps with them while they sleep, goes with them when they go and remains with them (standing when they stand). ३ Just as light and shade always follow each other, so an action and its doer are (closely) united with each other. ४ Be industrious, work. ५ Some adventure. ६ Just as the clap of the hands cannot be produced with only one hand, so it is said there is no fruit of that action which is not accompanied with exertions. ७ See, the food, obtained through fate even at the time of meals, will never enter the mouth without the exertions of the hand. ८ The goddess of wealth approaches that lion-like man who is industrious ; it is the cowardly that say that fate is fate ; so having set aside fate do mainly efforts to the best of your powers ; if anything does not succeed when exertions are made for it, what fault is there ? that is, then we are not to blame.

वथा च । उधमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य विंशन्ति वदने मृगाः ॥ १३१ ॥

उधमेन विना राजन्न सिध्यन्ति मनोरथाः ।

कातरा इति जल्पन्ति यद्वाव्यं तद्भविष्यति ॥ १३२ ॥

स्वशक्त्या कुर्वतः कर्म न चेत्सिद्धिं प्रयच्छति ।

नोपालभ्यः पुमांस्तत्र दैवान्तरितपौरुषः ॥ १३३ ॥

तन्मयावश्यं देशान्तरं गन्तव्यम् । इति निश्चित्य वर्धमानपुरं गत्वा तत्र वर्षत्रयं स्थित्वा सुवर्णशतत्रयोपार्जनं कृत्वा भूयः स्वगृहं प्रस्थितः । अथार्धपथे गच्छतस्तस्य कदाचिर्दृष्टव्यां पर्यटनौ भगवान्त्रिविस्तमुपागतः । तत्र च व्यालैर्भयात्स्थूलतरवदस्कंधं आरुह्य प्रसृतो यावत्तिष्ठति तावन्निर्शये द्वौ पुरुषौ गैर्द्राकागौ परस्परं जल्पन्नावशृणोत् । तत्रैक आह । भोः कर्तः त्वं किं मम्यद्भू वेत्सि यदस्य सोमिलकस्य भोजनाच्छादनाद्वेधिका समृद्धिर्नास्ति । त्वं न्वयात् सुवर्णशतत्रयं दत्तम् । स आह । भोः कर्मन् मयावश्यं दातव्यं व्यसायिनां तत्र च तस्य परिणतिस्त्वेदायत्नति ।

अथ यावदसौ कौलिकः प्रबुद्धः सुवर्णग्रन्थिमवलोकयति तावद्विक्तं पश्यति । ततः संक्षेपं चिन्तयामास । अहो किमेतद् १ । नत्वा कष्टेनोपार्जितं विचं हेल्लया कापि गतम् । यव्यथैश्रमोकिंचनेः कथं स्वपत्न्या मित्राणां च मुखं दर्शयिष्यामि । इति निश्चित्य तदेव पत्नं

१ Actions succeed by industry and not by mere wishes ; (for) beasts do not (of their own accord) enter the mouth of a lion while he is asleep. २ On king, desires do not succeed without exertion ; it is the cowardly that say that what is to happen will happen. ३ If an action does not succeed when one has put forth all one's powers ; no one is to blame in that case, because his manliness is rendered futile by his fate. ४ For three years—वर्षाणां त्रयं. व. त. ५ Having earned three hundred coins of gold. ६ Forest. ७ Through the fear of some wild beast. ८ At the dead of night. ९ Of terrible forms. १० End, result. ११ Awakened. १२ The knot or purse that contained the gold. १३ Revilingly, censuringly. १४ Speedily, all at once. १५ Whose efforts are in vain and who has nothing. व्यर्थैश्रम-व्य-थोः भयाः यस्य व. & नास्ति किंचन यस्य. व.

गतः । तत्र च वर्षमात्रेणापि सुवर्णशतपञ्चकमुपाज्यं भूयोपि स्व-
स्थानं प्रति प्रस्थितः । यावदर्थपथे भूयोऽवीगतस्य भगवान्भानुरस्तं
जगामाथ सुवर्णशतशमयात्सुश्रान्तोपि न विश्राम्यति केवलं कृतगृहो-
त्कण्ठः मुत्वरं व्रजति । अत्रान्तरे द्वौ पुरुषौ तौ दृशौ दृष्टिदेशे समा-
गच्छन्तौ जल्पन्तौ च शृणोति । तत्रैकः प्राह । भोः कर्तः किं त्वयै-
तस्य सुवर्णशतपञ्चकं दनम् । तत्किं न वेन्मि यद्भोजनाच्छादनाभ्य-
धिकमस्य किञ्चनास्ति । स आह । भोः कर्मन् मयावश्यं देयं व्य-
वसायिनाम् । तस्य परिणामस्त्वदायनः । तत्किं मामुपालम्भयसि ।
तच्छ्रुत्वा सोमिलको यावद्गन्धिमवलोकयति तावत्सुवर्णं नास्ति । ततः
परं दुःखमापन्नो व्यचिन्तयत् । अहो किं मम धनरहितस्य जीवि-
तेन । तदङ्गं पटवृक्ष आत्मानमुर्द्ध्वं प्राणांस्यजामि । एवं निश्चित्य
वर्षमयीं रज्जुं विधाय स्वकण्ठं पाशं नियोज्य शाखायामात्मानं नि-
बध्य यावत्प्रक्षिपति तावदेकः पुमानार्कशस्थ एवमाह । भो भोः
सोमिलक मेवं साहमं कुरु । अहं ते विनापहारको न ते भोजना-
च्छादनाभ्यधिकं वैरादिकमपि सहामि । तद्वच्छ स्वगृहं प्रति । अ-
न्यच्च भवत्सर्वसाहमेनाहं तृष्टः । तथा मे न स्याद्वच्यर्थं दर्शनम् । त-
त्प्राप्त्यन्तामर्भाष्टौ वरः कश्चित् । सोमिलक आह । यद्येवं तद्देहि मे
प्रभूतं धनम् । स आह । भोः किं कश्चिदपि भागैर्गदितेन धनेन य-
तस्तव भोजनाच्छादनाभ्यधिका प्राप्तिरपि नास्ति । उक्तं च ।

१ किं तया क्रियते लक्ष्म्या या वधूर्ग्व केवला ।

या न वेश्येव सामान्या पथिकैरुपभृज्यते ॥ १३४ ॥

१ Even in the course of one year. २ Five hundred coins of gold. ३ Through the fear of losing the gold. ४ Though greatly tired or fatigued. ५ With eagerness to reach home. कृता गृहा-
य उक्तं यत्नः क. ६ Such as are described above. ७ In the range of the sight. ८ Having hanged or hung up. ९ Made of Darbha grass. १० Rope. ११ Throws himself down. १२ While yet, in the sky. १३ A cowrie १४ सहामि for सह. १५ Advent-
ure, boldness. १६ Which will give you no enjoyment. १७ What is to be done with that wealth which is only like one's wife and not a common property like a harlot, who is enjoyed by travellers (or by any body whatever),

सोमिलक आह । यद्यपि भोगो नास्ति तथापि भवतु मे धनम् ।
उक्तं च ।

‘रूपणोप्यकुलीनोपि सदा संश्रितमानुषैः’ । १

सेव्यते स नरो लोके यस्य स्याद्विनसंचयः ॥ १३५ ॥

तथा च । शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे दर्श वर्षाणि पञ्च च ॥ १३६ ॥

पुरुष आह । किमेतत् । सोब्रवीत् ।

॥ कथा ६ ॥

कस्मिंश्चिदधिष्ठाने तीक्ष्णविषाणो नाम महावृषभो वसति । स च
मदीतिरेकान्परित्यक्तैर्निजयूथः शृङ्गाभ्यां नदीतटानि विदारयन्स्वेच्छ-
या मरकतसदृशानि शष्पाणि भक्षयन्नरण्यचरो बभूव । अथ तत्रैव
वने प्रलोभको नाम शृगालः प्रतिवसति स्म । स कदाचित्स्वभार्यया
सह नदीतीरे सुखोपविष्टस्तिष्ठति । अत्रान्तरे स तीक्ष्णविषाणो ज-
लार्थं तदेव पुलिनमवतीर्णः । ततश्च तस्य लम्बमानौ वृषणौवालोक्त्य
शृगाल्या शृगालोभिहितः । स्वामिन पश्यास्य वृषणस्य ग्रामंमिष्यते
लम्बमानौ यथा स्थितौ । ततः क्षणेन प्रहरेण वा पतिष्यतः । एवं
ज्ञात्वा भवता पृष्ठयौयिना भाव्यम् । शृगाल आह । प्रिये न ज्ञायते

१ That man, who has hoards of wealth, though miserly
and low-born, is served by those who resort to him. संश्रित-
मानुषैः—संश्रिताश्च ते मानुषाः. क. २ Good lady, I have observed
for fifteen years those two, which are loose and well-
formed and appear as if they fall down or do not. ३ Of
sharp or pointed horns. तीक्ष्णं विषाणे यस्य. ब. ४ Through
excess of intoxication. ५ Who had left off his own herd,
who had separated himself from the herd. परित्यक्तं निजयूथे
यैन. ब. ६ Tender grass as green as emerald. ७ Enticer, se-
ducer. ८ Sand-bank. ९ Testicles. १० The fourth part of the
day and, therefore, equal to 3 hours. ११ You should always
be after him.

कदाचिदेतयोः पतनं भविष्यति वा न वा । 'तत्किं वृथा श्रमाय मां
नियोजयसि । अत्रस्थस्तावज्जलार्थमागतान्मृषकान्भक्षयिष्यामि समं
त्वया मार्गोयं हतस्तेषाम् । अथ यदा त्वां मुकुन्दास्य तीक्ष्णाविषाणस्य
वृषभस्य पृष्ठं गमिष्यामि तदागन्यान्यः कश्चिदेतत्स्थानं समाश्रयिष्य-
ति । नैतद्युज्यते कर्तुम् । उक्तं च ।

यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निषंवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ १३७ ॥

शृगाल्याह । भोः कापुरुषस्त्वं यत्किञ्चिन्वाप्तं तेनापि संतोषं क-
रोषि । उक्तं च ।

सुपूरा स्यात्कुनदिका सुपूरा मृषिकाञ्जलिः ।

सुसंतुष्टः कापुरुषः स्वल्पकेनापि तुष्यति ॥ १३८ ॥

तस्मात्पुरुषेण सदैवोत्साहैवता विशंपार्थिनी भाव्यम् । उक्तं च ।

यत्रोत्साहसमारम्भो यत्रालस्यविनिग्रहः ।

नयधिक्रमसंयोगस्तत्र श्रीरचला ध्रुवम् ॥ १३९ ॥

तद्वैवमिति संचिन्त्य त्यजेन्नोयोगमात्मनः ।

• अनुयोगं विना तैलं तिलानां नापजायते ॥ १४० ॥

1 Why do you then ask me to do that wherein
my attempts will be useless. 2 वृथाश्रमाय (कर्मणं) 3 यथा
श्रमाः यस्मिन्. व. ३ If. ३ That man, who having left off
what is certain, runs after that which is uncertain,
what is certain, while what is uncertain is al-
ready lost. ४ A small river is easily filled, the cavity
of the hands of a mouse is easily filled, and a mean fellow,
who is quite contented with his lot, is satisfied even with
little. ५ Full of energy. ६ One who wishes for some-
thing special. ७ The goddess of wealth is certainly firm
there, where there are the display of energy, the curbing
of laziness and the combination of justice and valour. ८
One should not give up one's industry depending on fortune;
no oil can be extracted from sesamum without the applica-
tion of labour. There is a different reading for अनुयोगं विना
which is अनुयोगेन नो तैलं तिलेभ्योपाह जायते which means no
oil can be obtained even from sesamum without exertions.

अन्यच्च । 'यः' स्तोकेनापि संतोषं कुरुते मन्दधीर्जनः ।

तस्य भाग्यविहीनस्य दत्ता श्रीरपि मार्ज्यते ॥ १४१ ॥

यच्च त्वं वदसि । एतौ पतिष्यतो न वेति । तदप्ययुक्तम् । उक्तं च ।

कृतनिश्चयिनो वन्यास्तुङ्गिमा नोपभुज्यते ।

चातकः को वराकोयं यस्येन्द्रो वारिवाहकः ॥ १४२ ॥

अपरं मूषकमांसस्य निर्विण्णाहम् । एतौ च मांसपिण्डौ पतनं प्रा-
प्यौ दृश्यते । तत्सर्वथा नान्यथा कर्तव्यमिति । अथासौ तदाकर्ण्य
मूषकप्रातिस्थानं परित्यज्य तीक्ष्णविषाणस्य पृष्ठमन्वगच्छत् । अथ-
वा साध्विदमुच्यते ।

तावत्स्यात्सर्वकृत्येषु पुरुषोत्र स्वयं प्रभुः ।

स्त्रीवाक्याद्भुशविभुणो यावन्नो ध्रियते बलात् ॥ १४३ ॥

अकृत्यं मन्यते कृत्यमगम्यं मन्यते सुगम् ।

अभक्ष्यं मन्यते भक्ष्यं स्त्रीवाक्यप्रेरितो नरः ॥ १४४ ॥

एवं स तस्य पृष्ठतः स्वभार्यः परिभ्रमंश्चिरकालमनयत् । न च
तयोः पतनमभूत् । ततश्च निर्वेदात्पञ्चदशे वर्षे शृगालः स्वभार्या-
माह ।

जगन्नाथ

१ The wealth of that unfortunate and dull-headed fellow who contents himself with little, though obtained, is lost. मार्ज्यते lit. is washed off. २ Those whose resolution is firm are to be saluted ; mere greatness is not enjoyed, that is, is of no use ; what is the poor Chātaka bird (compared to Indra), but even Indra is the bearer of water to him, that is, is his menial servant ? ३ Disgusted. P. P. of विद् with निष्. ४ Almost about to fall, ready to fall. ५ The plate of obtaining mice. ६ A man will be the master of himself in all things only so long as he is not held forcibly back by the goad in the form of the words of his wife. स्त्रीवाक्य-
द्वारा क. ७ A man impelled by the words of his wife thinks anything unfit to do as fit, considers anything that is inaccessible as accessible, and thinks what is unfit to eat as fit. स्त्रीवाक्य &c. is a त. त. and अकृत्य &c. are न. त.

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४५ ॥

तयोस्तन्पश्चादपि पातो न भविष्यति । तत्तदेवं स्वस्थानं गच्छा-
वः । अतौहं ब्रवीमि ।

शिथिलौ च सुबद्धौ च पततः पततो न वा ।

निरीक्षितौ मया भद्रे दश वर्षाणि पञ्च च ॥ १४६ ॥

पुरुष आह । यद्येवं तद्वच्छ त्वं भूयोपि वर्धमानपुरम् । तत्र ह्ये-
वाणिकपुत्रौ वसतः । एकां गुप्तधनः । द्वितीय उपभुङ्क्त धनः । ततस्त-
योः स्वरूपं बुद्धैकस्य वरः प्रार्थनीयः । यदि ते धनेन प्रयोजनमभ-
क्षितेन ततस्त्वामपि गुप्तधनं करोमि । अथवा दत्तभोग्येन धनेन ते
प्रयोजनं तदुपभुङ्क्त धनं करोमीति । एवमुक्त्वादर्शनं गतः । सोमिल-
कोपि विस्मितमूना भूयोपि वर्धमानपुरं गतः । अथ संध्यासमये
भ्रमन्तः कथमपि तन्पुरं प्राप्तौ गुप्तधनगृहं पृच्छन्कृच्छालुर्ध्वास्तमि-
तदूर्ध्वं प्रविष्टः । अथामौ भार्यापुत्रसमेतेन *गुप्तधनेन निर्भर्त्स्यमानो
हठादृहं प्रविश्योपविष्टः । ततश्च भोजनवेलायां तस्यापि भैक्षि-
कृतं किञ्चिदशनं दत्तम् । ततश्च भुक्त्वा तत्रैव यावन्सुप्तो निशीथे
पश्यति तावत्तावपि द्वौ पुरुषौ परस्परं मन्त्रयतः । तत्रैक आह । भोः
कर्तः किं त्वयास्य गुप्तधनम्यान्याधिकं व्ययां निर्मिता यन्मामि-
लकस्यानेन भोजनं दत्तम् । तदयुक्तं त्वया कृतम् । स आह । भोः
कर्मन् न ममात्र दोषः । मया पुरुषस्य लाभप्राप्तिर्दातव्या । तत्प-
रिणतिः पुनस्त्वदायनेति । अथामौ यावदुचिष्ठति तावद्गुप्तधनो

१ After that, viz, the period of 15 years. २ He whose
wealth is concealed. गुप्त धनं यस्य. क. ३ One who has enjoyed
wealth. क. ४ Nāṭra, another reading for स्वरूप is चेष्टित which
means movements, actions. ५ Given away in charity and en-
joyed. ६ Having obtained. It has for its object तन् viz, गृहं. ७
At sunset, when it was sunset. ८ Together with his wife
and son. ९ Horribly. १० Without respect or honour. ११
More than usual.

विस्मृचिकया खिद्यमानो रुजौभिभूतः क्षणं तिष्ठति । ततो द्वितीयेद्वि-
तद्दोषेण कृतोपैषासः संजातः । सोमिलकोपि प्रभाते तद्वृहान्निष्क-
म्योपभुक्तधनगृहं गतः । तेनापि चाभ्युत्थानादिना सत्कृतो विहि-
तभोजनोच्छादनसंमानस्तस्यैव गृहे भव्यशय्यामारुह्य दृष्ट्वापि ।
ततश्च निशीथे यावत्पश्यति तावत्तावेव द्वौ पुरुषौ मिथो मन्त्रयतः ।
अत्र तयोरैक आह । भोः कर्तः धनेन सोमिलकस्योपकारं कुर्वता
प्रभृतो व्ययः कृतः । तत्कथय कथमस्योद्धारकविधिर्भविष्यति ।
अनेन सर्वमेतव्यवहारकगृहात्समानातिम् । स आह । भोः कर्मन्
मम कृत्यमेतत् । परिणतिस्त्वदायतेति । अथ प्रभातसमये राजपुरु-
षौ राजर्षसादजं वित्तमादाय समायात उपभुक्तधनाय समर्पया-
मास । तदृष्ट्वा सोमिलकश्चिन्तयामास । संचयरहितोपि वरमेष
उपभुक्तधनो नासौ कदर्यो गुप्तधनः । उक्तं च ।

‘अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतम् ।

रतिपुत्रफला दाग दत्तभुक्तफलं धनम् ॥ १४७ ॥

तद्विधाता मां दत्तभुक्तधनं करोतु । न कार्यं मे गुप्तधनेन । ततः
सोमिलको दत्तभुक्तधनः संजातः । अतोहं ब्रवीमि ।

अर्थस्योपार्जनं कृत्वा नैव भोगं समश्नुते ।

अरण्यं महदासाय मृदः सोमिलको यथा ॥ १४८ ॥

१ Cholera-another reading is विस्मृचिकादोषेण which means by the effects of Cholera. २ Overcome by a disease. ३ He who had observed a fast. कृतः उपवासः. येन. व. ४ The ceremony of rising up from one's seat to receive a guest. ५ To whom was done the honour of food, clothing &c. विहितः भोजनाच्छादनयोः संमानः यस्य or विहिताः भोजनाच्छादनसंमानाः यस्य. व. According to the latter it may mean-who was given food and clothing and shown proper respect. ६ Large, spacious. ७ The act of repaying the debt. ८ A dealer, trader. ९ Proceeding from the favour of the king as the result of the king's favour. १० The fruit of the Vedas is the keeping up of the sacred fire, good disposition and conduct are the fruit of sacred lore, sexual enjoyment and sons are the fruits derived from wife and charity and enjoyment are the fruits of wealth.

तद्गद हिरण्यक एवं ज्ञात्वा धनविषये संतापो न कार्यः । अथ विद्यमानमपि धनं भोज्यवन्ध्यतया तद्विद्यमानं मन्तव्यम् । उक्तं च ।

गृहमध्यनिवसितं धनेन धनिनो यदि ।

भवामः किं न तेनैव धनेन धनिनो वयम् ॥ १४९ ॥

तथा च ।

उपार्जितानामर्थानां त्याग इव हि रक्षणम् ।

तडागोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥ १५० ॥

अन्यच्च ।

दानं भोगो नृशस्तिस्त्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ १५१ ॥

एवं ज्ञात्वा विवेकिना न स्थित्यर्थं विनोपार्जनं कर्तव्यं यतो दुःखाय तत । उक्तं च ।

संतोषामृतवृत्तानां यत्सुखं शान्तचेतसाम् ।

कुतस्तद्धनलुब्धानामितश्चेतश्च धावताम् ॥ १५२ ॥

धीयूषमिव संतोषं पिबतां निवृत्तिः परा ।

दुःखं निगन्तरं पुंसामसंतोषवतां पुनः ॥ १५३ ॥

१ By reason of the absence of enjoyment. २ If people are to be considered as rich by that wealth which is buried in the middle of the house, why should we not be considered rich by the same wealth ? (since both do not enjoy it). ३ Charity alone is the proper mode of protecting that wealth which is earned, just as the flowing out of the water in the body of a lake is the proper mode of utilizing it. ४ Charity, enjoyment and destruction—these three are the conditions of wealth—the third is the condition of the wealth of him who neither gives away in charity nor enjoys. ५ Whence can those, who are greedy of wealth and run after it here and there, get that happiness which those who are satisfied with the nectar of contentment and whose minds are calm, get ? ६ Great is the happiness enjoyed by those who drink the nectar in the form of contentment, while perpetual misery is suffered by those who are discontented.

- १ निरोधुर्ज्ञेयसोक्षाणि निरुद्धान्यसिलान्यपि ।
 आच्छादिते रवौ मेघैः संछन्नाः स्युर्गर्भस्तयः ॥ १५४ ॥
 २ वाञ्छाविच्छेदने प्राहुः स्वास्थ्यं शान्ता महर्षयः ।
 वाञ्छा निवर्तते नार्थैः प्रिपासेवाग्निसेवनैः ॥ १५५ ॥
 ३ अनिन्यमपि निन्दन्ति स्तुवन्त्यस्तुत्यमुच्चकैः ।
 स्वापतेयकृते मर्त्याः किं किं नाम न कुर्वते ॥ १५६ ॥
 ४ धर्मार्थं यस्य विज्ञेहा तस्यापि न शुभावहा ।
 प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनिं वरम् ॥ १५७ ॥
 ५ दानेन तुल्यो विधिरासि नान्यो
 लोभाच्च नान्योस्ति परः पृथिव्याम् ।
 विभूषणं शीलसमं न चान्यत्
 संतोषतुल्यं धनमस्ति नान्यत् ॥ १५८ ॥

१ By the curbing of the mind, all the organs of sense are curbed ; when the sun is covered by the clouds, the rays are all concealed. २ The sages whose minds are calm say that the checking of desires is the peace of mind ; a desire is not removed by wealth as thirst is not slaked by resorting to fire. ३ What indeed do mortals not do for the sake of wealth. (स्वापतेय) ? for they censure even him who is not fit to be censured, and loudly praise him who does not deserve praise. ४ The desire of wealth even for religion does not do any good to any body ; it is better to avoid mud from a distance than to touch it and then wash it off. For शुभावहा there is another reading which is सुखावहा, meaning bringing about happiness. ५ There is no other act equal to charity, there is no enemy on the earth other than avarice, there is no other ornament so great as good disposition, and no wealth equal to contentment. The second line is read differently as स्वर्गोस्तिनान्यो धरतः पृथिव्याः which means there is no gain greater than that of the earth.

दारिद्र्यस्य परा मूर्तिर्यन्मानद्रविणाल्पता ।

जरद्रवधनः शर्वस्तथापि परमेश्वरः ॥ १५९ ॥

एवं ज्ञात्वा भद्रं त्वया संतोषः कार्य इति । मन्थरकवचनमाकर्ण्य
वाचस्त आह । भद्रं मन्थरको यद्वदं वदति तत्त्वया चित्तेकैर्तव्यम् ।
अथवा साध्विदमुच्यते ।

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ १६० ॥

अप्रियाण्यपि पथ्यानि ये वदन्ति नृणामिह ।

त एव सुहृदः प्रोक्ता अन्ये स्युर्नामधारकाः ॥ १६१ ॥

अथैवं जल्पतां तेषां चित्राङ्गं नाम हर्षिणो लुब्धकैर्वासितस्तस्मि-
न्नेव मरुसि प्रविष्टः । अथायान्तं^१ समंभ्रममवलोक्य लघुपतनको वृ-
क्षमारुहः । हिरण्यकः शर्वस्तत्त्वं प्रविष्टः । मन्थरकः सलिलाशयमा-
स्थितः । अथ लघुपतनको मृगं सम्यक्पगिज्ञाय मन्थरकमुवाच ।
एहोहि सखे मन्थरक मृगोयं तृषार्त्तोत्र समायातः मरुसि प्रविष्टः ।

१. The fact that there is the lack of the riches of respect
is the great image of poverty ; although Sarva (God Siva)
has an old bull for his wealth, still he is the great god of
all. This verse is altogether omitted in other editions.
मान एव द्रविणः क. जरद्रवः एव धने यस्य. व. २ Should be borne
in mind (lit. should be committed to the mind.) ३ Oh king,
such persons as always speak sweetly are easy to find ; but
he, who says what is unpleasant but beneficial is hard to
get. ४ Those alone are said to be friends who speak what
is unpleasant but beneficial to men ; others are friends
only in name. नामधारक lit. holder or bearer of a name.
For अन्ये स्युः we have elsewhere अन्ये स्युः-in that case he
should be understood before नामधारकः. ५ Scared or fright-
tened by the hunters. ६ Understand he after आयान्तं. ७ A
hicket of reeds. ८ Reservoir. ९ Having well, or minutely
examined.

तस्य शब्दोऽयं न मानुषसंभव इति । तच्छ्रुत्वा मन्थरको देशकालोचि-
तमाह । भो लघुपतनक यथायं मृगो दृश्यते प्रभूतमुच्छ्वासमुद्वहन्नु-
द्भान्तदृष्ट्या पृष्ठमेव लोकायति तत्र तृपार्श्व एषं नूनं लुब्धकैर्वासितः ।
तज्ज्ञायतामस्य पृष्ठे लुब्धका आगच्छन्ति न वेति । उक्तं च ।

“भयत्रस्तो नरः श्वासं प्रभूतं कुरुते मुहुः ।

दिशो वलांकयत्येव न स्वास्थ्यं व्रजति कचित् ॥ १६२ ॥

तच्छ्रुत्वा चित्राङ्ग आह । भो मन्थरक ज्ञातं त्वया सम्यङ्
वार्सकारणम् । अहं लुब्धकशरप्रहारैर्दुद्धारितः कच्छेर्घ्णात्र समायातः
मम यूथं तैर्लुब्धकैर्व्यापादितं भविष्यति । तच्छरणागतस्य मे दर्शय
किंचिदगम्यं स्थानं लुब्धकानाम् । तदाकर्ण्य मन्थरक आह । भो-
श्चित्राङ्ग श्रूयतां नीतिशास्त्रम् ।

‘द्वावुपायाविह प्रोक्तौ विमुक्तौ शत्रुदर्शने ।

हस्तयोश्चालनादेका द्वितीयः पादवेगजः ॥ १६३ ॥

तद्वन्मृतां शीघ्रं धनं वनं यावदद्यापि नागच्छन्ति ते दुरात्मानो
लुब्धकाः । अत्रान्तरे लघुपतनकः सत्वरमभ्युपेत्योवाच । भो मन्थर-
क गतास्ते लुब्धकाः स्वगृहेऽन्मुखाः प्रचुरमांसपिण्डधारिणः । तच्चि-

१ Proceeding or arising from a human being. २ What was fit for the place and occasion. ३ Sighing very heavily. ४ With bewildered looks. ५ A man who is frightened breathes heavily, looks about him often and often and is never at peace. ६ The cause of my fright. ७ Saved or spared from the arrows of hunters. ८ With great difficulty. ९ The herd to which I belong. १० Two remedies are here prescribed for one's release at the sight of the enemy-the one by means of the movements of the hands and the other from the velocity or speed of the feet. ११ Deep, dense. १२ Homewards, with their faces homewards. स्वगृहेभ्योऽन्मुखाः च. त.

ब्राह्म त्वं विश्रब्धो जलाद्वहिर्भव । ततस्ते चत्वारोपि मित्रभावेमाभि-
तास्तास्मिन्सरसि मध्याह्नसमये वृक्षच्छायाधस्तात्सुभाषितगोष्ठीसुखम-
नुभवन्तः सुखेन कललं नयन्ति । अथवा युक्तमेतदुच्यते ।

सुभाषितरसास्वादवद्धरोमाञ्चकञ्चुकम् ।

विनापि संगमं स्त्रीणां कवीनां सुखमेधते ॥ १६४ ॥

तथा च ।

सकृदुक्तं न गृह्णाति स्वयं वा न करोति यः ।

यस्य संपुटिका नास्ति कुतस्तस्य सुभाषितम् ॥ १६५ ॥

अथैकस्मिन्नहनि गोष्ठीसमये मृगो नायातः । अथ ते व्याकुलीभू-
ताः परस्परं जल्पितुमाग्न्धाः । अहो किमयं सुहृन् समायातः । किं
सिंहादिभिः कचिद्व्यापादित उत लुब्धकैरथवानले प्रपतितो गर्तावि-
रहे वा नववर्णलौह्यादिति । अथवा माध्विदमुच्यते ।

1. Come out of the water. 2. Who had become great
friend. 3. Enjoying the pleasure derived from the
conversation on good sayings. 4. This is aptly said. 5.
The happiness of poets, in which there is a sort
of upper garment formed by the hair standing on their
ends at the pleasure derived from witty sayings, increases
even without a contact with women. The reading else-
where. सुभाषित-कञ्चुकाः विनापि संगमं स्त्रीणां कवयः सुखमेधते.
This is easier and more appropriate, as the first line is
made to qualify कवयः— and एधते here means the same as
above. The sense is, as the hair of men stand on their
ends at the contact with a woman, so do those of poets, &c.
6. How can he, who does not understand anything when
once uttered, or does not reproduce it himself, and who has
no collection of witty sayings, have power to speak on
useful subjects? संपुटिका is a box used for ornaments and
valuables. 7. A very difficult ditch. 8. Through eagerness
to get fresh grass.

१ स्वगृहोद्यानगतेपि स्निग्धैः पापं विशङ्क्यते मोहात् ।

किमु दृष्टबद्धपायप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ १६६ ॥

अथ मन्थरको वायसगाह । भो लघुपतनक अहं हिरण्यकश्च
तावद्वावप्यशकौ तस्यान्वेषणं कर्तुं मन्दगतिव्वात् । तद्वत्त्वा त्वमगण्यं
शोधय यदि कुञ्चचिन् जीवन्तं पश्यसीति । तदाकर्ण्य लघुपतनको
नातिदूरे यावद्गच्छति तावत्पल्लवतीरे चित्राङ्गः कूटपाशनिर्घन्वित-
स्तिष्ठति । तं दृष्ट्वा शोकव्याकुलितमनास्ममवोचत् । भद्र किमिदम् ।
चित्राङ्गोपि वायसमवलोक्य विशेषेण दुःखितमना बभूव ।

अथवा युक्तमेतत् ।

२ अपि मन्दत्वमापन्नो नथो वापीददर्शनात् ।

प्रायेण प्राणिनां भूयो दुःखावेगोधिको भवेत् ॥ १६७ ॥

ततश्च बाष्पावसाने चित्राङ्गो लघुपतनकमाह । भो मित्र संजा-
तोयं तावन्मम मृत्युः । तद्युक्तं संपन्नं यद्भवता सह मे दर्शनं संजा-
तम् । उक्तं च ।

३ प्राणात्यये समुत्पन्ने यदि स्यान्मित्रदर्शनम् ।

तद्वाभ्यां सुखदं पश्चाज्जीवतोपि मृतस्य च ॥ १६८ ॥

१ Even when a man has gone into the 'garden' attach-
ed to the house, his friends suspect evil about him
through fondness; how much more then will they do
so, when he is in the midst of the forest in which
many dangers are observable and which is dangerous. दृष्ट-
पाय & प्रतिभय are both adjectives qualifying कान्तार—the first
is a न. २ A pond, a puddle. ३ Caught in a trap.
४ Generally, the velocity of the grief of creatures though
lessened or lost, increases at the sight of a friend. Here आपन्न
and नष्ट go naturally with दुःखावेगः and hence the transla-
tion. They might also go with प्राणिनां but in that case, the
construction would be ungrammatical as these participles
instead of being in the Genetive are in the Nominative
case. ५ At the end of tears, that is, after shedding tears.
६ A proper thing has happened or come to pass. ७ If when
the end of life has approached, a friend is seen, it becomes
beneficial in two ways afterwards whether a person lives
or dies.

तत्क्षन्तव्यं यन्मया प्रणयात्सुभावितगोष्ठीष्वभिहितम् । तथा हिर-
ण्यकमन्तरकौ मम वाक्याद्वाच्यौ ।

अज्ञानाज्ज्ञानतो वापि दुरुक्तं यदुदाहृतम् ।

नया तत्क्षम्यतामयं द्वाभ्यामपि प्रसादतः ॥ १६९ ॥

तच्छ्रुत्वा लघुपतनक आह । भद्रं न भेतव्यमस्माद्विधैर्मित्रैर्विष-
मानैः । यावदहं द्रुततरं हिण्यकं गृहीत्वागच्छामि । अपरं ये सन्पु-
रुषा भवन्ति ते व्यमने न व्याकुलंत्वमुपयान्ति । उक्तं च ।

संपदि यस्य न हर्षो विपदि विपादो रणे न भीरुत्वम् ।

तं भुवनत्रयतिलकं जनयति जननी सुतं विग्लम् ॥ १७० ॥

एवमुक्त्वा लघुपतनकश्चित्राङ्गमाश्वास्य यत्र हिरण्यकमन्तरकौ
तिष्ठतस्तत्र गत्वा सर्वं चित्राङ्गशीपतनं कथितवान् । हिरण्यकं च
चित्राङ्गशमोक्षं प्रति कृतनिश्चयं पृष्ठमागम्य भूयोपि सत्वरं चित्रा-
ङ्गसमीपे गतः । सोऽपि मृपकमवलोक्य किञ्चिज्जीविताशया सं-
श्रित आह ।

१ Whatever (harsh) words I may have spoken in the course of our former conversation. २ Both of you should kindly pardon me for whatever ill words I may have uttered either unknowingly or knowingly. ३ When there are friends like us alive. This is an instance of the Instrumental absolute in Sanskrit. अस्मद्विधैर्मित्रैर्विदमानैः = अस्मद्विषेषु मित्रेषु विदमानेषु. ४ Do not become bewildered or confused. ५ A mother rarely brings forth a son who has no delight in prosperity; sorrow in adversity, timidity in battle, and who is the best in the three worlds. भुवनत्रयतिलक a mark on the forehead of the three worlds, and hence the most prominent figure in the three worlds. Another reading for रणे न भीरुत्वं is रणे च भीरुत्वं which means "and who has boldness in battle." ६ The account how Chitrāṅga was caught in the snare. ७ Who had formed the resolution of freeing Chitrāṅga from the snare. प. त. ८ Possessed by the desire of living, who had hopes of living &c.

• आपन्नाशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोमलाः ।

न तत्त्वापदं कश्चियत्र मित्रविघर्जितः ॥ १७१ ॥

हिरण्यक आह । भद्र त्वं तावन्नीतिशास्त्रज्ञो ददौ इति । तत्कथ-
मत्र कृटपाशे पतितः । स आह । भो न कालोयं विवादस्य । तेन
यावत्स पापात्मा लुब्धकः समभ्येति तावद्भुततं कर्तयेम मत्पादपाश-
म । तदाकर्ण्य विहस्याह हिरण्यकः । किं मय्यपि समायाते लुब्ध-
कादिभेषि । ततः शास्त्रं प्रति महती भे-विरक्तिः संपन्ना यद्भवद्विधा
अपि नीतिशास्त्रविद एतामवस्थां प्राप्नुवन्ति । तेन त्वां पृच्छामि ।
स आह । भद्र कर्मणा बुद्धिरपि हन्यते । उक्तं च ।

• कृतान्तपाशबद्धानां दैवोपहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्यो भवन्ति महतामपि ॥ १७२ ॥

• विधात्रा रचिता या सा ललाटेक्षरमालिका ।

न तां मार्जयितुं शक्ताः स्वशक्त्याप्यतिपण्डिताः ॥ १७३ ॥

एवं तयोः प्रवदतोः सुहृद्व्यसनमन्तर्हृदयो मन्थरकः शनैःशनैस्तं
प्रदेशमाजगाम । तं दृष्ट्वा लघुपतनको हिरण्यकमाह । अहो न शो-
भनमापतितम् । हिरण्यक आह । किं स लुब्धकः समायाते । स

१ For the removal of adversity wise men should make such friends as are free from faults (अमलः); he who is without friends in this world does not surmount difficulty. For सुहृदोमलाः we have सुहृदो जनैः which gives better sense. २ Very cautious, circumspect. ३ Imper. 2nd P. Sing. of कृत् caus.—used in the primitive sense. ४ Here विरक्ति means—absence of belief, diffidence. ५ Even intellect is overpowered by fate. ६ The talents even of the great, who are tied by the snares of the god of death (who are about to die) and whose minds are enfeebled by fate, go astray from the right path, (that is, they too act like ordinary persons). ७ Even great scholars are not able with their own power to wipe off that line of letters which is written on the forehead by the Creator. ८ Whose mind was afflicted by the calamity of his friend.

अह । आस्तां तावत्लुब्धकवाचा । एष मन्थरकः समागच्छति । तद-
नीतिरेनुष्ठितानेन यतो वयमप्यस्य कारणाकूनं व्यापदन् यास्यामो
यदि स पापात्मा लुब्धकः समागमिष्यति । तदहं तावत्समुत्पत्तिष्या-
मि । त्वं पुनर्विलं प्रविश्यान्मानं रक्षयिष्यमि । चित्राङ्गेपि वेगेन
दिगैन्तरं यांस्यति । एष पुनर्जलचरः स्थले कथं भविष्यतीति व्याकु-
लोस्मि । अत्रान्तरे प्रातोयं मन्थरकः । हिरण्यक आह । भद्र न
युक्तमनुष्ठितं भवता यदत्र समायातः । तद्दृष्टोपि द्रुततरं गम्यतां याव-
दसौ लुब्धका न समायाति । मन्थरक आह । भद्र किं करेमि । न
शक्नोमि तत्रस्थो मित्रव्यसनाभिर्द्राघं सोढुम् । तेनाहमत्रागतः । अथ-
वा साध्विदमुच्यते ।

दयितजनविप्रयोगो विचित्रियोगश्च केन सत्याः स्युः ।

यदि सुमहौषधकल्पो वयम्यजनमंगमां न स्यात् ॥ १७४ ॥

एवं तस्य प्रवदन् आकर्णपूरितशगमनो लुब्धकोऽप्युपागतः । तं दृष्ट्वा
मूषकेण तस्य स्नायुपाशस्तन्क्षणान्बण्डितः । अत्रान्तरे चित्राङ्गः म-
त्वरं पृष्ठमवलोकयन्प्रधावितः । लघुपतनको वृक्षमारुहः । हिरण्यकश्च
सर्मापवर्तं विलं प्रविष्टः । अथामौ लुब्धका मृगमनाद्विषण्णव-
दनौ व्यर्थश्रमस्तं मन्थरकं मन्दमन्दं स्थलमध्ये गच्छन्तं दृष्टवान् ।
अचिन्तयच्च । यद्यपि कुरंगो धात्रापहतस्तथाप्ययं कर्म आहाराय

१ In the first place (नावन) let the news of the
hunter's coming be aside. २ He has acted against the
general rules of conduct. ३ On his account. ४ The sky. ५
To another region. अन्त्यां दिशः. ६ I am uneasy as to how
this water-animal will fare on land. ७ Heat. ८ If
there be not the society of friends like a very efficacious
medicine, who can bear the separation of beloved per-
sons and the loss of wealth ? ९ Who had drawn his bow
as far as the ear, whose bow was fully bent. आकर्णपूरितं
शरामनं यस्य. १० A deer.

संपादितः । तदद्यास्यामिषेण मे कुटुम्बस्याहारनिर्वृत्तिर्भविष्यति । एवं विचिन्त्य तं दर्भैः संच्छाद्य धनुषि समारोप्य स्कन्धे कृत्वा गुहं प्रति प्रस्थितः । अत्रान्तरं तं नीयमानमवलोक्य हिरण्यको दुःखाकुलः पर्यदेवैयत् । कष्टं भोः कष्टमापतितम् ।

एकस्य दुःखस्य न यावदन्तं
गच्छाम्यहं पारमेवार्णवस्य ।

तावद्वितीयं समुपस्थितं मे .

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १७५ ॥

यदि तावत्कृतान्तेन मे धननाशो विहितस्तन्मार्गश्चान्तस्य मे विश्रामभूतं मित्रं कस्मादपहृतम् । अपरमपि मित्रं परं भन्धकसमं न स्यात् । उक्तं च ।

अमैपना परो लाभो गुह्यस्य कथनं तथा ।

आपद्विमोक्षणं चैव मित्रस्यैतत्फलत्रयम् ॥ १७६ ॥

तदस्य पश्चाच्चान्यः सुहृन्मे । तत्किं ममोपर्यनवरतं व्यसनशरैर्वर्षति हन्त विधिः । यत आदौ तावद्विचनाशस्ततः परिवारभ्रष्टस्ततो देशत्यागस्ततो मित्रवियोग इति । अथवा स्वरूपमेतत्सर्वेषामेव जन्तूनां जीवितधर्मस्य । उक्तं च ।

२ Accomplishment. ३ Having taken or placed on the shoulder. ४ Lamented (Imperfect of देव् १० with परि.) ५ Oh ! a calamity has befallen us ! ६ Before I have gone to the end of one calamity, as if beyond the ocean, another has befallen me. "Misfortunes never come single (one calamity closely follows another). ७ Who had become an object of peace to the mind. ८ These three are the fruits derived from a friend, viz. a great benefit in adversity, the confiding of a secret and freedom from calamity. ९ Incessantly, unceasingly. १० Alas ! woe ! १० Falling off, desertion. ११ The way or mode of life."

कायः सानिहितापायः संपदः पदमापदाम् ।

समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादभङ्गुरम् ॥ १७७ ॥

तथाच । क्षते महारां निपतन्यभीक्ष्णं

धनक्षये वर्धति जाठराग्निः ।

आपत्सु वैराणि समुद्भवन्ति

छिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति ॥ १७८ ॥

अहो साधृकं केनापि ।

प्राप्ते भये परित्राणं प्रीतिविश्रम्भभाजनम् ।

केन रत्नमिदं मृष्टं मित्रमित्यक्षद्वयम् ॥ १७९ ॥

अत्रान्तर आकन्दपरौ चित्राङ्गलघुपतनकौ तत्रैव समायातौ । अथ
हिरण्यक आह । अहो किं वृथाप्रलपितम् । तयावदेष मन्थरको
दृष्टिगोचराज्ञं नीयतं तावदस्य मोक्षापायश्चिन्त्यतामिति । उक्तं च ।

व्यसनं प्राप्य यो मोहान्कवलं पग्निद्वयेत ।

कन्दनं वर्धयत्येव तस्यान्तं नाधिगच्छति ॥ १८० ॥

* १ The body has calamities always at hand ; wealth is the abode of miseries ; association or meetings of friends or relatives are followed by separation ; everything is perishable even at birth. सनिहितापायः सनिहिता. आपायः यस्य. ब. सापगमाः = अपगमनं सहिताः ब. उत्पादभङ्गुर-उत्पादं भङ्गुरं. स. त. This verse occurs differently read as :- कायः सनिहितापायः संपदः क्षणभङ्गुराः । समागमाः सापगमाः सर्वपामेव देहिनाम् । where क्षणभङ्गुर means-transitory, lasting for a moment, and the last part सर्वपामिव देहिनां is easy enough. २ Strokes repeatedly fall on a wound, the fire in the belly increases when there is the lack of wealth and hostilities arise in adversity ; (so) misfortunes never come single. वर्धति for वर्धते. ३ Who has created this jewel, viz , the two letters मित्र, which protects when a danger arises and which is a receptacle for affection and confidence ? प्रीतिविश्रम्भयोः भाजनम् प. त. अक्षरयोः द्वयं. प. त. ४ Crying aloud (lit. intent on crying.) आकन्दः परं ययौ. ब. ५ Is not carried beyond the reach of our sight. ६ He, who after meeting with a calamity, foolishly laments, only increases grief and never goes to its end (is not freed from it by crying).

केवलं व्यसनस्योक्तं भेषजं नयपण्डितैः ।
तस्योच्छेदसमारम्भो विषादपरिवर्जनम् ॥ १८१ ॥

अन्यच्च ।

अतीतलाभस्य च रक्षणार्थं
भविष्यलाभस्य च संगमार्थम् ।

आपत्पक्षस्य च मोक्षार्थम्

यन्मन्यतेसौ परमो हि मन्त्रः ॥ १८२ ॥

तच्छ्रुत्वा वायस आह । भो यद्येवं तत्क्रियतां मैद्वचः । एष चि-
त्राद्रोस्य मार्गे गत्वा, किञ्चित्पल्वलमासाद्य तस्य तीरे निश्चेतनो
भूत्वा पततु । अहमप्यस्य शिरसि समारुह्य मन्दैश्चञ्चुप्रहारैः शिर
उल्लेखिष्यामि येनासौ लुब्धकोमुं मृतं मत्वा मम चञ्चुप्रहारप्रत्यये-
न मन्थरकं भूमौ क्षिप्त्वा मृगार्थं धावति । अत्रान्तरे त्वया दर्भ-
मयबन्धनवेष्टनीनि खण्डनीयानि येनासौ मन्थरको हुततरं पल्वलं
प्रविशति । चित्राङ्कः प्राह । भो भद्रोयं दृष्टो मन्त्रस्त्वया । नूनं -
मन्थरको मुक्तो भवन्त्यः । उक्तं च ।

सिद्धिं वा यदि वासिद्धिं चिन्तात्साहो निवेदयेत् ।

प्रथमं सर्वजन्तूनां प्राज्ञो वेत्ति न चेतः ॥ १८३ ॥

१ The only effective remedy against a calamity prescribed by those versed in morality, is to begin to undo it and to give up feeling sorry for it. २ That is said to be a great or effective counsel which is made use of in protecting a gain already obtained, in securing a future profit and in releasing a person from calamities which have befallen one. संगम lit. meeting with, &c. For यन्मन्यते acted up to; follow my advice. ३ Let my words be taken by him. ४ Shall scratch or peck. ५ By the evidence of my pecking, by being convinced that he is dead by the fact of my scratching him. ६ The snares which are made of darbha grass and by which he is tied or bound. ७ Capital is the remedy that you have suggested. ८ Should be considered as already freed. ९ A wise man (alone) knows that the state of the mind of all creatures indicates beforehand whether an action will succeed or fail, and no other (person)

• तदेवं क्रियताम् । तथानुष्ठिते स लुब्धकस्तथैव मांस्त्रासजपल्वल-
तीरस्थं चित्राङ्गं वायुससेनाथमद्राक्षति । तं दृष्ट्वा हर्षितमना व्यधि-
न्त्यत । नूनं शाशवेदनया वराकोयं मृगो • मत्वायुःशेषजीवितं :
प्राप्तोन्नोदयित्वा कथमप्येतद्वनान्तरे प्रविष्टोऽभावन्मृतः । तद्वश्योयं मे
कच्छपः सुयन्त्रितत्त्वात् । तदेनमपि तावद्ब्रह्माभीत्यवधार्य कच्छपं
भूतले प्रक्षिप्य मृगमुपाद्रवत । अत्रान्तरे हिरण्यकेन वज्रोपमदंष्ट्रा-
प्रहारेण तद्वर्भवेष्टनं तत्क्षणात्तवण्डशः कृतम् । मन्थरकोपि तृणमध्या-
शिष्कम्य पल्वलं अविष्टः । चित्राङ्गोऽप्यप्राप्तस्योपि तस्योत्थाय वायु-
सेन सह द्रुतं प्रनष्टः • । अत्रान्तरे विलक्षो विष्णुदपगे निवृत्तो लुब्ध-
को यावत्प्रश्रयति तावत्कच्छपापि गतः । ततश्च तत्रापविश्येम श्लो-
कमपठतु ।

प्राप्तो बन्धनमप्ययं गुरुमृगस्तावन्वया मे हतः

संप्राप्तः कमठः स चापि नियतं नष्टस्तवादेशतः ।

क्षुक्षामोत्रवने भ्रमामि शिशुकैः स्म्यक्तः मम भार्यया

यत्स्वामिन्न रुतं कृतान्तं कुरु तत्रापि सज्जोऽस्म्यहम् ॥ १८४ ॥

एवं बहुविधं विलप्य स्वगृहं गतः । अथ तस्मिन्दूरीभूतं सर्वेपि
ते काककूर्मुमृगाग्रावः परमानन्दभोजी मिलित्वा परस्परमालिङ्ग्य

१ A pond or lake situated near the road. २ Accompanied with the crow. ३ This poor deer. ४ Remaining alive as his life was not spent. आयुःशेषात् जीवितं प. त. ५ As soon as he entered. ६ This tortoise is in my power by reason of his being securely tied. सुयन्त्रित्वं Abs. noun from सुयन्त्रित P. P. of यन्त्र. ७ Ran towards the deer. ८ With the strokes of his teeth resembling (उपम) adamant (in hardness) उपम-वज्रस्य उप-मा यासं ताः वज्रोपमाः (दंष्ट्रा.) व. ९ Was cut to pieces. १० Even before he (the hunter) could approach him (the deer). ११ Abashed and sad. १२ Oh lord, god of death, as soon as this big deer was caught in my snares, it has been snatched away by you; even the tortoise which was seized has undoubtedly been lost by your orders; I wander in this forest parched with hunger and abandoned by my children as well as by my wife; do what you have not done yet, I am ready ever for that. १३ Enjoying great happiness. परं आनन्दं भजतीति. उप.

पुनर्जातानि कर्त्तव्येनो मन्यमानास्तदेव सरः प्राप्य महासुखेन सुभा-
षितैर्गोष्ठीविनोदं कुर्वन्तः कालं नयन्ति स्म । एवं ज्ञात्वा विवेकिना
मित्रसंग्रहः कार्यः । तथा मित्रेण सहाव्ययैरेन वर्तितव्यम् । उक्तं च ।

‘‘यो मित्राणि करोत्यत्र कौटिल्येन न वर्तते ।

स दुःखं न पराभूतेः प्राप्नोति हि कथंचन ॥ १८५ ॥

समाप्तं चेद् मित्रसंप्राप्त्यभिधानं द्वितीयं तन्त्रम् ॥

---

१ As if born again. २ Themselves. This plural is against rules. It ought to have been आत्मानं which is the reading of other editions. ३ Diversion produced from conversation. ग्राश्रया. विनोद. पं. त. ४ Without any hypocrisy, frankly. ५ He who makes friends in this world and does not act towards them crookedly, never meets with the pain of mortification (पराभूतेः). ६ Thus or here ends this Second Part or Series called मित्रसंयात्रा or Acquisition of Friends.

अथ तृतीयतन्त्रम् ।

अथेदमार्भ्यते काकीलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रं यस्यायमादिमः
श्लोकः ।

न विश्वसेत्पूर्वविरोधितस्य
शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।
देग्धां गुहां पश्य उलूकपूर्णां
काकप्रणीतिं हुनाशनेन ॥ १ ॥

तद्यथानुश्रूयते ।

अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे महिलागोप्यं नाम नगरम् । तस्य समी-
पेनेकखभमनाथोतिष्ठन्तरपत्रच्छन्नो महान्यग्रोधपादपस्तिष्ठति । तत्र
च मेषवैर्णां नाम वायसगजानेककार्कपर्विवारः प्रतिवसति स्म । स

१ The natural enmity between the crow and the owl. २
One should not place confidence in a man who has been on
enemical terms before, and also in an enemy who has be-
come friend ; see ! The hollow of a tree filled with owls
was burnt down by the fire thrown into it by crows. ३ In-
habited or filled with various birds. तृ. त. खग is an उपपद
compound-ल (आकाश) गच्छतीति - खगः. ४ Covered with very
thick foliage. Here the comparative termination त्र has
no propriety. ५ Having the complexion of, or resembling,
a cloud. मेषस्य वर्ण इव वर्ण यस्य. व. ६ Having many crows for
attendants ; attended by many crows. अनेके काकाः परिवारे
यस्य. व.

तत्र विहितदुर्गरेचनः सपरिजनः कालं नयति । अथान्योरिमर्दनो नामोलूकराजोसंख्योलूकेपरिवृतो गिरिगुहादुर्गाश्रयः प्रतिवसति स्म । स च रात्रावागत्य ह्यस्य न्यग्रोधस्य समन्तात्परिश्रमति । यं कंचिद्वायसमासादयति तं व्यापादयति । एवं नित्यार्भिर्गर्मनाच्छनैः शनैस्तन्ग्रन्थोधपादपदुर्गं निवार्यसं कृतम् । अथवा भवत्येवम् । यतः ।

ये उपेक्षेत शत्रुं स्वं प्रचरन्तं यदृच्छया ।

रोगं बालस्यसंयुक्तः स शनैस्तेन हन्यते ॥ २ ॥

तथा च । 'जातमात्रं न यः शत्रुं व्याधिं च प्रशमं नयेत् ।

महाबलोलोपि तेनैव वृद्धिं प्राप्य स हन्यते ॥ ३ ॥

अथान्येयुः स वायसराजः सर्वान्सचिवानाहूय प्रोवाच । भो उक्तेदस्तावदस्माकं शत्रुरुयमसंपन्नैश्च कालं विब्रित्यमेव निशांगिमे समेत्य व्यापादनं करोति । तत्कथमस्य प्रतिविधानं दध्यम् । वयं तावद्वात्रौ न पश्यामो न च तस्य दुर्गं विजानीमो येन गत्वा 'धृहरामः । तदत्र किं युज्यते संधिविग्रहयानासनसंश्रयद्वैधीभावानामेकतमस्य क्रियमाणस्य । अथ ते प्रोचुः । युक्तमभिहितं देवेन यदेव प्रश्नः कृतः । उक्तं च-

१ Who had constructed a fort to live in. विहिता दुर्गरचना येन. ब. २ The destroyer of an enemy अरः मर्दनः. प. त. ३ See अनेककाकपरिवारः above. ४ Residing in a fort-like mountain cave. गिरिगुहा एवं दुर्गः तस्मिन् आश्रयो यस्य. ब. ५ Round about. ६ By daily or frequent visits. ७ That fort-like nest made on the banian tree. ८ Void of crows. निर्गताः वायसा यरमात. ब. ९ He, who being overtaken by sloth, accidentally neglects his enemy wandering about, or a disease, that is growing, is gradually destroyed by him or it. १० He, who, though very powerful, does not destroy his enemy or a disease as soon as he or it manifests himself or itself, is destroyed by that enemy or disease when he or it grows strong. महाबलः-महत बलं यस्य. ब. ११ One day and not the next day. १२ Furious or dangerous. १३ Endowed with industry, or industrious. १४ Knowing the right time to plan an undertaking-here of course-the plan of attacking the crows. १५ On the approach of night. १६ To act against or retaliate. १७ So that we can go and strike (blow, viz. the owls). १८ These have been explained fully in notes to Tantra I which see.

अपृष्टेनाग्निं वक्तव्यं सचिवेनात्र किंचन ।

पृष्टे च त्वरितं पथ्यं वाच्यं च प्रियमप्रियम् ॥ ४ ॥

यो नैष्टुष्टो हितं ब्रूते परिणामे सुखावहम् ।

मन्त्री च प्रियवक्ता च केवलं स रिपुः स्मृतः ॥ ५ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः ।

अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ ६ ॥

तस्मादेकान्तमासाद्य मन्त्रः कार्यो महीपते ।

येन तस्यैवयं कुर्मो नियमं कारणं तथा ॥ ७ ॥

अथ तस्यान्वयगीताः पञ्च सचिवाः । तद्यथानामानि । उ-
ज्जीवी सर्जीव्यनुर्जीवी प्रर्जीवी चिरंजीवी च । स तेषामादौ ताव-
दुज्जीविनं पृष्टवान् । भद्रं एव स्थिते किं मन्यते भवान् । स आ-
ह । राजन् बलवता सह विग्रहो न कार्यः । यतः स बलवान्का-
लप्रहर्ता च तस्मात्संधेयः । उक्तं च ।

१ A minister should give counsel (lit. speak anything) even unasked, and when consulted he should at once speak out anything whether favourable or otherwise. २ He, who being asked, does not advise something that is salutary in the end, and he, who being a minister talks sweetly (that is, says such things as are likely to please his master), is said to be a bitter enemy. ३ It is very easy, oh king, to find such persons as always speak what is pleasing, but one who speaks of what is unpleasant but salutary, is very rare. ४ Therefore, oh king, having retired to a solitary place, let a consultation be held, so that we may arrange or plan its execution and attain the end. ५ Hereditary. ६ Their names are as under. ७ All these names signify almost the same thing. ८ Such being the case; under such circumstances. ९ Leading an attack at the proper time.

^१बलीयसि प्रणमतां काले प्रहरतामपि ।

सैषदो नापगच्छन्ति प्रतीप इव निम्नगाः ॥ ८ ॥

^२सत्याढ्यो धार्मिकश्चार्यो भ्रातृसंघात्त्वान्ब्रूही ।

अनेकविजयी चैव संधेयः स रिपुर्भवेत् ॥ ९ ॥

^३संधिः कार्योप्यनार्येण विज्ञाय प्राणसंशयम् ।

प्राणैः संरक्षितैः सर्वं युतो भवति रक्षितम् ॥ १० ॥

योनैकयुद्धविजयी स तेन विशेषात्संधेयः । उक्तं च ।

^४अनेकयुद्धविजयी संधानं यस्य गच्छति ।

तत्प्रभावेन तस्याशु वशमायान्यरातयः ॥ ११ ॥

^५संधिमिच्छेत्समेनापि संदिग्धो विजयो युधि ।

न हि साशयिकं कुर्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ १२ ॥

१ The prosperity of those, who bow down before the strong and strike at the right time, does not go away from them as rivers do not flow back or against the current. For प्रतीप we have प्रतीपम् in the same sense. प्रतीप is derived from प्रति against and अ१ water and means against water, that is, against the current or course of &c. निम्नगा from निम्न (adj.) low, deep and ग from गम् and therefore, literally means—that which goes or flows low or deep. २ That enemy, who is very truthful, pious, having a number of relatives &c. powerful and who has gained successes in various ways, deserves to be made peace with. स. स. त. ३ Peace should be made even with an ignoble person knowing that there is danger to life, since when life is protected, everything else becomes protected. ४ Specially, especially. ५ Enemies soon come under the power of him who makes friends with one who is victorious in many battles owing to his prowess. ६ One should wish to make peace even with one who is his equal, for victory in battle is doubtful. No dangerous or doubtful thing should be undertaken; so says Brihaspati.

^१संदिग्धो विजयो नित्यं यूतेनापि हि युद्धच्यताम् ।
 उपायत्रितयादुर्ध्वं तस्माद्युद्धं समाचरोत् ॥ १३ ॥
^२असंदभानो मानान्धः समेनापि हतो भूशम् ।
 आमकुम्भ इवान्येन करोत्युभयसंक्षयम् ॥ १४ ॥
^३समं शक्तिमता युद्धमशक्तस्य हि मृत्यवे ।
 दृषत्कुम्भमिवाभिन्वा तावन्निष्ठति शक्तिमान् ॥ १५ ॥
^४भूमिर्मित्रं हिरण्यं च विग्रहस्य फलत्रयम् ।
 नास्त्येकमपि यद्येषां विग्रहं न समान्येत् ॥ १६ ॥
^५खनन्नाखुबिलं मिहः पाषाणशकलाकुलम् ।
 शशोति नखभङ्गं हि फलं वा मृषको भवेत् ॥ १७ ॥
^६तस्मान्न स्यात्फलं यत्र पुष्टं युद्धं च केवलम् ।
 न हि तत्स्वयमुत्पाद्यं कर्तव्यं च कथंचन ॥ १८ ॥

१ Victory is always doubtful, therefore one should fight even by means of gambling; after the first three remedies are tried, war should be made. उपायत्रितय are three remedies out of the four (साम peace, दान bribery, भद्र sowing dissensions and दण्ड war) generally used in dealing with an enemy.
 २ A person blinded by pride and not making peace even with his equal, being easily killed, causes the destruction of both, as one unburnt earthen jar does by coming in contact with another.
 ३ Fight with a powerful person causes the destruction of the weak; (for) a powerful man having broken (destroyed) another, like a stone-jar remains itself unbroken.
 ४ Acquisition of territory, friend and gold are the three fruits of war; if even one of these is not to be obtained, no war should be declared.
 ५ A lion digging the hole of a mouse filled with pieces of stone, has his claws broken; or if a fruit is at all obtained, it will be a mouse only.
 ६ No quarrel should be raked up and war made in which there is no substantial fruit but only fighting.

पञ्चतन्त्रे ।

१ बलीयसौ समाक्रान्तो वैतसीं वृत्तिमाभयेत् ।
 वाञ्छन्नभ्रंशिनीं लक्ष्मीं न भौजंगीं कदाचन ॥ १९ ॥
 २ कुर्वन् हि वैतसीं वृत्तिं प्राप्नोति महतीं श्रियम् ।
 भुजंगवृत्तिः प्राप्नोति वधमेव हि केवलम् ॥ २० ॥
 ३ कूर्मसंकोचमास्थाय प्रहागनपि मर्षयेत् ।
 कालेकाले च मतिमाप्नुनिष्ठेऽष्टवर्षवत् ॥ २१ ॥
 ४ आगतं विग्रहं दृष्ट्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत् ।
 विजयस्य हानित्यत्वाद्भसा न समुत्पतेत् ॥ २२ ॥
 तथा च । ५ बलिनः सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम् ।
 प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपमर्षति ॥ २३ ॥

१ He, who is over-taken by a powerful person, should resort to the condition of a cane (which bends down) and never to that of a serpent, if he wishes to have unfailing prosperity. [A serpent expands his hood and so becomes more terrible than otherwise]. भौजंगी is an adjective from भुजंग and वैतसीं from वैतस a reed, a cane. २ He, who assumes the condition of a reed, obtains great wealth; while he, who assumes that of a serpent, meets with nothing but death. ३ One should even bear blows by assuming the contraction of a tortoise (that is by shrinking back before a powerful enemy); a wise man should rise up (lift up his head) at times (that is at favourable times), like the black serpent. Another edition reads this verse as follows :— कूर्मं संकोच-मास्थाय...त् । आगतं विग्रहं मत्वा सुसाम्ना प्रशमं नयेत् ॥ The latter half means—having seen that hostility has arisen, one should put it down with peaceful means. ४ Having seen hostility arisen, one should settle it down by peaceful remedies and should never rashly attack an enemy by reason of the uncertainty of victory (that is, as one is not sure of always getting victory in battle). ५ There is no scriptural authority that one should fight with a powerful person; a cloud never goes against the current of wind.

एवमुज्जीवी साममन्त्रं संधिकारकं विज्ञप्तवान् । अथ तच्छ्रुत्वा
जिजीविनेमाह । ॥ इदं त्वाभिप्रायं श्रोतुमिच्छामि ॥ स आह । देव न
ममेतत्प्रतिभाति यच्छत्रुणा सह संधानं क्रियते । उक्तं च ।

शत्रुणा न हि मंदध्यान्मुश्लिष्टेनापि संधिना ।

सुतप्तमपि पानीयं शमयन्त्येव पावकम् ॥ २४ ॥

अपरं च म कूरो लुब्धो धर्मरहितः । तत्त्वया विशेषादमंधेयः ।

सत्यधर्मविहीनः न मंदध्यान्कथंचन ।

सुसंधितोऽप्यमाधुत्वादचिगयाति विक्रियाम् ॥ २५ ॥

तस्मान्नैनं योद्धव्यमिति मे निश्चयः । उक्तं च ।

कूरो लुब्धोऽलसोऽमन्यः प्रमादी भीरुरस्थिरः ।

मृदो गृध्रावमन्ता च सुखोच्छेद्यो भवेद्विपुः ॥ २६ ॥

अपरं पराभूतास्त्रेण वयम् । तद्यदि संधानं कर्ण्यथ तद्दधीषि
काकविनाशं कर्ण्यति । उक्तं च ।

१ Counsel for peace-making. २ Calculated to bring about peace. ३ Advised; lit. requested. In Sanskrit any thing said by the inferiors to their superiors is called a विज्ञप्ति; while what the superiors say to their inferiors is a नियोग, आज्ञा. This of course is due to rules of formality. ४ Peace should be (is) made. ५ One should never enter into an alliance with the enemy even by a well-formed peace, water though greatly heated does certainly extinguish fire. ६ Godless, impious. ७ Should not be made peace with for this special reason. ८ One should not make peace with one who is destitute of truth and religion (or it may mean true religion), because though tied down by firm alliance, he will soon change on account of his evil disposition. ९ An enemy who is cruel, avaricious, lazy, untruthful, careless, timid, unsteady, foolish and the despiser of warriors, can be easily crushed. मृदोऽगृध्राव-मु-
जेन उच्छेद्यः न. त.

^१चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सान्त्वमपक्रिया ।
 स्वेयमान्त्वरं प्राज्ञः कोम्भसां परिमिञ्चते ॥ २७ ॥
^२सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः ।
 सुतप्तस्येव सहसा सर्पिषस्तोयविन्दवः ॥ २८ ॥
 यच्चैतद्वदति देवो रिपुर्बलवास्तुदप्यकारणम् । उक्तं च ।
^३प्रमाणाभ्यधिकस्यापि महत्सत्त्वमधिष्ठितः ।
 पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मनदन्तिनः ॥ २९ ॥
^४उत्साहः किंसंपन्नो हन्याच्छत्रुं लघुर्गुरुम् ।
 यथा कण्ठीरवां नागं भारद्वाजाः प्रचक्षते ॥ ३० ॥
^५मायया शत्रवो बभूवुः अधिकाः स्युर्बलेन ये ।
 यथा स्त्रीरूपमास्थाय हता भीमं कीचकाः ॥ ३१ ॥

१ Offering terms of peace to an enemy, who can be won over by the fourth remedy (viz. the fourth of the four सामन्, दान, भेद and दण्ड) is a bad means; what wise man will sprinkle water over a person whose body is covered with the perspiration of fever? स्वयमान्त्वरं-स्वेयमानः उत्तरः क. २ Talking of peace to one who is angry excites him the more (instead of pacifying him) as drops of water thrown suddenly into the ghee which is greatly boiled, agitate it greatly. प्रत्युत lit. on the contrary. ३ Groundless, without reason. ४ The lion possessed of great strength places his foot (paw) on the head of an intoxicated elephant who is bigger in dimensions. प्रमाणाभ्यधिक. त. त. ५ Even a weak person possessed of the power of energy will kill a powerful one, as is told by the *Bhāradvājas* that *Kanthirāra* (the lion) killed *Naya* (the elephant). ६ Those enemies who are superior in strength, should be destroyed by means of deceit (मायया); as the *Kichukas* were killed by *Bhima* who assumed the form of his wife (*Draupadi*). The death of *Kichaka*, who sought to spoil the chastity of *Draupadi* while at the court of *Virāṭa* is an incident well-known to many.

तथा च । मृत्योरिद्विषदण्डस्य राशो यान्ति वेशं द्विषः ।
 सर्वसहं नु मध्यन्ते तृणाय रिपवश्च तम् ॥ ३२ ॥
 न जातु शमनं यस्य तेजस्तेजस्वितेजसाम् ।
 वृथाजातेन किं तेन मातुर्योविनहारिणा ॥ ३३ ॥
 या लक्ष्मीर्नानुलिप्तास्त्री वैरिशोणितकुङ्कुमैः ।
 कान्तापि मनसः प्रीतिं न सा धत्ते मनस्विनाम् ॥ ३४ ॥
 रिपुरक्तेन संसिका तत्त्वीनिब्राम्बुभिस्तथा ।
 न भूमिर्यस्य भूपस्य का श्लाघा तस्य स्त्रीविते ॥ ३५ ॥
 एवं संजीवी विग्रहमैन्वं विज्ञापयामास । अथ तच्छ्रुत्वानुजीविन-
 माह । भद्रं स्वमपि स्वाभिप्रायं वद । स आह । देव दुष्टः स बली-
 धिको निर्मर्यादश्च । तत्र तेन न संधिर्न विग्रहो युक्तः । केवलं या-
 नर्महं स्यात् । उक्तं च ।

१ Enemies are easily subdued by that king whose punish-
 ment (septré) is very terrible like that of Death; while they
 (enemies) consider him, who bears every thing, as insigni-
 ficant as grass. उग्रदंड-उग्र दंडः यस्य. ब. सर्वसह-उग्र सर्व सहते
 इति. तृणाय or तृणवृत्त मन् is an idiom frequently used in the
 sense of contempt or scorn. २ What is the good of the
 birth of him whose valour (तेज) is not sufficient to over-
 come that of the enemies and who, therefore, simply
 deprives his mother of her youth ? यस्य तेजः शत्रुतंत्रसां शमनं
 न भवति. ३ That glory which is not smeared with the
 mkuma in the form of the blood of the enemy, does not
 please the mind of the wise, like a woman who, though
 handsome, does not please the mind without the red mark
 of कुङ्कुम on her forehead. अनुलिप्ता इति. प्रीतिं धत्ते lit. holds
 or bears pleasure. ४ What credit or praise is due to a king
 for his existence whose land is not wet by the blood of the
 enemies as well as by the tears flowing down the eyes of
 their wives ? The meaning is, that king is really said to
 live who sheds his enemies' blood and destroys them in war.
 तत्त्वीनि=तत्त्वाणि &c. ५ Counsel or advice to declare war. ६ Su-
 perior in strength. बलेन अधिकः. त. न. ७ Without any bounds
 of propriety. निर्गता मर्यादा यस्य. ब. ८ Marching against, ex-
 pedition-the third of the six remedies used in dealing with
 an enemy.

^१बलोलुक्छेन दुष्टेन मर्यादारहितेन च ।
 न संधिर्विग्रहो नैव विना यानं प्रशस्यते ॥ ३६ ॥
^२द्विधाकारं भवेयानं भये प्राणार्थरक्षणम् ।
 एकमन्यज्जिगीषोश्च यात्रालक्षणमुच्यते ॥ ३७ ॥
^३कार्तिके वाथ चैत्रे वा विजिगीषोः प्रशस्यते ।
 यानमुत्कृष्टवीर्यस्य शत्रुदेशे न चान्यदा ॥ ३८ ॥
^४अवस्कन्दप्रदानस्य सर्वे कालाः प्रकीर्तिताः ।
 व्यसनेऽर्त्तवर्मानस्य शत्रोश्छिद्रान्वितस्य च ॥ ३९ ॥
^५स्वस्थानं सुदृढं कृत्वा शूरैश्चापैर्महाबलैः ।
 परदेशं ततो गच्छेत्प्रणिधिव्याप्तमग्रतः ॥ ४० ॥
^६अज्ञातवीर्यविधासारतोयमस्यो व्रजेतु यः ।
 परराष्ट्रं न भूयः स स्वराष्ट्रमपि गच्छति ॥ ४१ ॥

१ Only यान marching against is suited in the case of him, who is superior in strength, wicked and without the bounds of propriety and neither peace nor war. २ Marching against (यान) is of two kinds—one that saves life and property at the time of danger and other is said to be the sign of a conqueror going on a holy pilgrimage. द्विधाकारं—द्विधा आकारो यस्य. व. यात्रा. ३ The expedition of an eminently powerful conqueror, into the territories of an enemy is said to be the most opportune either in the month of Kartika or Chaitra and not in any other. उत्कृष्टवीर्ये. व. ४ All times are preferable for leading an attack or assault, and also in the case of an enemy who is involved in a difficulty and has a weak point or defect (छिद्र). अवस्कन्दप्रदान य. न. ५ Having made one's own territory quite secure by means of men who are brave, trustworthy and powerful, one should march against another's country which has already been occupied by one's own emissaries. आपनं=यथार्थं वक्ता true, worthy of confidence. ६ He, who not knowing the roads of a foreign country, the provisions, water and corn, marches against an enemy, does not only reach the enemy's country but does not even return home. अज्ञात-सस्यः—अज्ञातानि वीर्यविधासारतोयमस्यानि येन. स. व. under गच्छति after परराष्ट्रं न.

तत्ते युक्तं कर्तुमपसरणम् । अन्यच्च ।

तत्र युक्तं प्रभो कर्तुं द्वितीयं यानमेव च ।

न विग्रहो न संधानं बलिना तेन पापिना ॥ ४२ ॥

अपरं कारणापेक्षया सरणं कियते बुधैः । उक्तं च ।

यदपसरति मेषः कारणं वृत्त्यहर्तु

मृगपतिरतिकोपात्संकुचन्युत्पतिष्णुः ।

हृदयनिहितभावा गूढमन्त्रप्रचाराः

किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते ॥ ४३ ॥

अन्यच्च ।

बलवन्तं ग्निं दृष्ट्वा देशत्यागं करोति यः ।

युधिष्ठिर इवाप्नोति पुनर्जीविन्स मेदिनीम् ॥ ४४ ॥

१ Here the correct reading seems to be तत्तेयुक्तं कर्तुमपसरणं. It is not proper for you to return. २ It is, therefore, proper, oh lord, for you to adopt the second remedy, viz. of marching against and neither hostility nor peace (संधानं=संधि) because, he (the enemy, viz. owl) is powerful and wicked. यान usually occupies the third place among the six remedies mentioned and already explained; but here the order seems to be changed as यान is said to be the second of the six remedies. ३ With the object of accomplishing something or end. कारणस्य अपेक्षया. ४ न. ५ The reason why a goat retreats (in fighting) is due to the fact that he wishes to strike the lord of beasts (the lion) contracts his body with the desire of angrily falling upon his prey; talented persons whose motives are concealed in the heart and the operations of whose counsels are secretly planned, endure (some inconvenience) with due deliberations. उत्पत्तिः; adj. from उत्पन्न. Of. करिष्णु. हृदयनिहित भावा and गूढमन्त्रप्रचाराः are व. विगणयन्तः considering. Here I take किमपि as the object of सहन्ते. ६ He who having seen a powerful enemy, leaves his own country, obtains it again if he lives as did Udhishthira. The fact of Udhishthira having regained his kingdom after living in the forest for 13 years is well-known.

युध्यतेऽहं कृतिं कृत्वा दुर्बलो यो बलीयसा ।

स तस्य बाञ्छितं कुर्यादात्मनश्च कुलक्षयम् ॥ ४५ ॥

तद्बलवताभिर्युक्तस्यापसरणसमयोयं न संधिविग्रहश्च । एवमनु-
जीविमन्त्रोपसरणस्य । अथैतदाकर्ण्य प्रजीविनमाह । भद्र त्वम-
प्यात्मनोभिप्रायं बद्ध । स आह । देव मम संधिविग्रहयाना न्यपि
श्रीण्येव न प्रतिभान्ति विशेषतश्चासनम् । उक्तं च ।

नैकः स्वस्थानमासाद्य गजेन्द्रमपि कर्षति ।

स एव प्रच्युतः स्थानाच्छुनापि परिभूयते ॥ ४६ ॥

अन्यच्च ।

अभियुक्तो बलवता दुर्गे तिष्ठेत्प्रयत्नवान् ।

तत्रस्थः सुहृदाह्वानं प्रकुर्वीतात्ममुक्तये ॥ ४७ ॥

यो रिपोरागमं श्रुत्वा भयसंत्रस्तमानसः ।

स्वस्थानं हि त्यजेन्नत्र न तु भूयो विशेषेण तः ॥ ४८ ॥

दंष्ट्राविरहितः सर्पो गदहीनो यथा गजः ।

स्थानहीनस्तथा गजा गम्यः स्यात्सर्वजन्तुषु ॥ ४९ ॥

१ That weak person, who fights with a powerful one through the pride of his own strength, does what is desired by him (the enemy) and causes the destruction of his own family. अहंकृतिं कृत्वा by doing egotism, that is, through egotism or self-pride. २ Attacked. ३ For retreating. ४ Do not appear (advisable). ५ But especially आत्मनः maintaining one's ground. ६ Having reached his own place, a crocodile can draw towards himself even the best of elephants; but that very crocodile when driven from its place, is despised even by a dog. ७ Being attacked by a powerful enemy a person should, with all attempts, take his stand in a fortress; and having stationed himself there he should call his friends for his own release. ८ He, who at hearing the approach of an enemy and being frightened, abandons his own place, will never enter that place again. ९ As a serpent without fangs and as an elephant without intoxication, so a king deprived of his place, can be attacked by all creatures (lit. is approachable by all). Here all the compounds are न. त.

निजस्थानस्थितोप्येकः शतं योद्धुं सहेजः ।

बलिनापि शत्रूणां तस्मात्स्थानं न संत्यजेत् ॥ ५० ॥

तस्माद्दुर्गं दृढं कृत्वा वीवधासामसंयुतम् ।

प्राकारपरिवायुक्तं यन्त्रादिभिरलंकृतम् ॥ ५१ ॥

निष्ठेन्मध्यगतो नित्यं युद्धाय कननिश्चयः ।

जीवन्संप्राप्स्यति राज्यं मृत्नो वा स्वर्गमेप्स्यति ॥ ५२ ॥

अन्यच्च ।

बलिनापि न बाध्यन्ते लघवाप्येकमंश्रयाः ।

प्रभञ्जनविपक्षेण यथैकस्था महीरुहाः ॥ ५३ ॥

महानप्येकजो वृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः ।

सुमन्देनापि वातेन शक्यो धूनयितुं यतः ॥ ५४ ॥

एवं मनुष्यमप्येकं शौर्येणापि ममन्वितम् ।

शक्यं बहिष्पन्नो मन्यन्ते हिंसन्ति च ततः परम् ॥ ५५ ॥

१. Even a single individual when in his own place can afford to fight with one hundred powerful men on the side of the enemy; so a place should not be relinquished.
२. Therefore, having made a fortress strong, with good roads and provisions, and furnished with a rampart and ditch, and endowed with machines and others, one should always remain in its midst with a firm determination to fight; (after doing so) if one lives, one will obtain a kingdom or if one dies, one will obtain heaven. वीवधासामसंयुतं 'वीवधासामसंयुतं' (युक्तं). न. न. मध्यगतः. दुर्गमध्यगतः.
३. Even weak persons, who live together, are not injured even by a powerful enemy; just as trees, (महीरुहाः :—महा रौहन्तीति. उप) which grow together are not shaken by a powerful wind which is adverse or blowing in the opposite direction. A different reading for बाध्यन्ते is बाध्यन्ते which almost means the same. बाध्यन्ते lit. means, are accomplished, that is, won or vanquished. प्रभञ्जनविपक्षेण is a क. प्रभञ्जनः एव विपक्षः having an enemy no less than storm itself. ४. As even a large tree, which grows singly and which is well placed on all sides, can be shaken even by a gentle wind, so enemies consider that person who is single (unassisted) who is possessed of valour, as easily conquerable and then kill him. एकजः--एक एव जातः.

एवं प्रजीविमन्त्र । इदमासनसंज्ञकम् । एतत्समाकर्ण्य चिरं-
जीविनमाह । भद्र त्वमपि स्वाभिप्रायं वद । स ७॥ ह । देन षाड्-
गुणैर्यम्ये मम संश्रयैः प्रसिभाति । तस्यानुष्ठानं कार्यम् । उक्तं च ।

असहायः समर्थोपि तेजस्वी किं करिष्यति ।

निर्वानि ज्वलितो बह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥ ५६ ॥

तद्वैव स्थितेन त्वया कश्चित्समर्थः आश्रयणीयो यो विपत्प्रती-
कारं करोति । यदि पुनस्त्वं तव स्थानं त्यक्त्वा प्रयास्यसि तत्कोपि ते
बाह्यात्रेणापि सहायत्वं न करिष्यति । उक्तं च ।

धनानि दहतं वह्निः सखा भवति मारुतः ।

स एव दीपनाशाय रुशे कस्यास्ति गौरवम् ॥ ५७ ॥

अथवा नैष एकांतो यद्दालिनमेकं समाश्रयेत् । लघूनामपि
संश्रयो रक्षायै भवति । उक्तं च ।

संघातवान्यथा वेणुर्निबिडैर्वेणुभिर्वृतः ।

न शक्यते समुच्छेत्तुं दुर्बलोपि तथा नृपः ॥ ५८ ॥

१ This is what goes by the name of आसन.
२ Out of the collection of the six remedies. ३ I prefer संश्रय, that is, taking shelter. ४ What can even a powerful and energetic person, who is without any assistance, do? Fire kindled in a place without air, is extinguished of itself (not being fed or assisted by the wind which is its assistant). असहाय-नस्ति सहायः यस्य न Understand प्रदेशे after निर्वानि. ५ Some powerful person should be resorted to. ६ Even by words, much less in action. ७ The wind assists (becomes the helper of) the fire that burns forests but that very wind puts out a lamp; who has any respect for the weak? दीपनाशाय This is an idiomatic use of the Dative. Cf. यतस्ती स्वल्पदुःखाय in Book I and the note thereon. ८ This is not an exclusive recourse that &c. ९ Just as a bamboo though small yet growing in a collection and surrounded by thicket of bamboos, cannot be cut down, so a king who is weak &c. cannot be destroyed. As संघातवान् वेणुः expresses the sense of unity निबिडैर्वेणुभिर्वृतः is superfluous.

अथ ये संहता वृक्षाः सर्वतः सुप्रतिष्ठिताः ।

ते न रौद्रानिलेनापि हन्यन्तेन्योन्यसंश्रयात् ॥ ५९ ॥

महानप्येकजं वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठितः ।

प्रसह्य इव वातेन शक्यः स्यादपि मर्दितुम् ॥ ६० ॥

यदि पुनरुनमे संश्रयो भवति तत्किमुच्यते । उक्तं च ।

महाजनस्य संपर्कः कस्य ब्रान्तिकारकः ।

पद्मपत्रस्थितं तोयं धने मुक्ताफलभियम् ॥ ६१ ॥

ततः संश्रयं विना न कश्चित्प्रतीकारो भवति । तन्मात्संश्रयात्कार्यो विग्रह इति मेभिप्रायः । एवं चिरंजीविमन्त्रः । अथैवं तेनाभिहितेः स मेघवृणो राजा चिरंतनं पितृसचिवं दीर्घीर्युषं सकलनीतिपारं गतं स्थिरजीर्विनामानं प्रणम्य प्रोवाच । तात यदेते मया पृष्टाः साचिवा-स्तावदत्र स्थितस्यापि तव तत्परिक्षार्थं येन त्वं सकलं श्रुत्वा यदुचितं तन्मे समादिशसि । तद्यद्युक्तं भवति तन्समादेश्यम् । स आह । वत्स

१ If the same way, those trees which are growing together and are well fixed on all sides, are not destroyed even by a strong wind by reason of their mutual assistance or shelter. संहताः P. P. of हन with सम २ P. रौद्रानिलः-रौद्रभासी अनिलश्च. क. २ Even a large tree, growing singly, strong and well placed, can be forcibly destroyed by the wind. ३ But if shelter is taken with the best of men, then what need we say of the result? that is, the result in that case will be the most desirable in every respect. ४ To whom is not the contact with the great elevating? Water when it is on the leaf of a lotus, assumes the lustre of a pearl. ५ So it is my advice that hostility should be declared by taking shelter with a powerful person. ६ Of a long standing, old. ७ The minister of (his) father. ८ Long-lived; of a long life. ९ The reason why these ministers were asked advice by me in spite of your presence here, was to test you, so that by hearing all, you may advise me to follow that course which you think proper.

सर्वैरप्येते नीतिशास्त्राभ्यर्णमुक्तं साचिवैः । तदुपयुज्यते स्वकाले । पर-
मेष द्वैधीभावस्य कालः । उक्तं च ।

अविश्वासं रीडा तिष्ठेत्संधिना विग्रहेण च ।

द्वैधीभावं च संधित्य पार्श्वे शत्रोर्बलीयसः^१ ॥ ६२ ॥

“तच्छत्रुं विश्वास्य विश्वस्तैर्लोभं दर्शयद्भिः सुखेनोच्छिद्यते रिपुः ।
उक्तं च ।

उच्छेद्यमपि विद्वांसो वर्धयन्त्यरिमेकदा ।

गुडेन वर्धितः श्लेष्मा सुखं वृद्ध्या निपात्यते ॥ ६३ ॥

तथा च ।

स्त्रीणां शत्रोः कुमित्रस्य पण्यस्त्रीणां विशेषतः ।

यो भवेदेकभावोत्र न स जीवति मानवः ॥ ६४ ॥

१ All these ministers have said or advised in conformity with the science of politics—नीतिशास्त्राभ्यर्णः=नीतिशास्त्रस्य आभ्यर्णः यस्मिन् तत् (वस्तु understood) व. or it may be taken to be an adverbial compound and may be dissolved as नीतिशास्त्रस्य आभ्यर्णः यस्मिन् कर्मणि यथा तथा. २ The advice given by each is suitable at its proper time. ३ Duplicity, treachery. ४ One always remains in doubt or uncertainty b, resorting to peace and war; but he can remain in security near a more powerful enemy by having recourse to duplicity. Understand तिष्ठेत् after बलीयसः. अविश्वासं ad. compound. नास्ति विश्वासः यस्मिन्कर्मणि यथा तथा. The reading for the last Pāda, viz. पार्श्वे शत्रोर्बलीयसः is पापं शत्रोर्बलीयसि which means in the case of an enemy who is wicked but powerful. ५ So those, in whom confidence is reposed, having caused the enemy to confide in them and by holding out some bait, easily destroy him. ६ Learned men allow an enemy, though fit or liable to be crushed, to grow in strength once for all; asthma allowed to grow by means of medicines is easily cured. ७ He, who will place implicit faith in women, in an enemy, in a false or wicked friend and especially in harlots, will not live (that is, will be destroyed at the hands of any one of these.). पण्यस्त्री a woman who lives on the money or price given to her for her enjoyment by lovers. एकभावः=एकः (अन्यसदृशः) भावः यस्य सः, व.

१ कृत्यं देवद्विजातीनामात्मनश्च गुरोस्तथा ।

एकभावेनैककर्तव्यं शेषं द्विर्भावमाश्रितैः ॥ ६५ ॥

२ एको भावः सदा शस्तो यतीनां भावितात्मनाम् ।

स्त्रीलुब्धानां न लोकानां विशेषेण महीभृताम् ॥ ६६ ॥

तद्वैधीभावं संश्रितस्य तव स्वस्थानं वामो भविष्यति लोभाश्रयाच्च
शत्रुमुच्चादयिष्यामि । अपरं यदि किञ्चिच्छिद्रं तस्य पश्यामि तद्वत्त्वा
व्यापादयिष्यामि । मेघवर्ण आह । तात मयाविदितः संश्रयस्तस्य ।
तत्कथं छिद्रं ज्ञायते तस्य । स्थिरजीव्याह । वत्स न केवलं स्थानं
छिद्रायपि तस्य प्रकर्तव्यं कर्तव्यामि प्रणिधिभिः । उक्तं च ।

— गन्धेन गावः पश्यान्ति वन्दैः पश्यान्ति वै द्विजाः ।

चौरैः पश्यान्ति गजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ॥ ६७ ॥

उक्तं चात्र विपुलम् ।

यस्तीर्थानि निजं पक्षे परपक्षे विशेषतः ।

गुप्तैश्चरैर्नृपा वन्ति न स दुर्गतिमाप्नुयन्त ॥ ६८ ॥

१ The business of god-, Brahmans, one's self and of the preceptor, should be performed with a devoted mind; as to that of all the rest, it may be done by having recourse to treachery or duplicity. एकभाव—एकधर्मा भावः. कर्म. द्विर्भाव means reduplication and here of course it stands for द्विधा-भाव and as opposed to एकभाव. २ Sole devotion is always preferable in the case of ascetics, in the case of those whose soul is purified by meditating on the universal soul, of those who are fond of women and especially of kings. भावितात्मनः-भाविनः आत्मा यस्य. व. ३ By your enemy's having recourse to avarice. ४ Will remove, kill. 2nd Fut. of हृद्. 10 U. with उद्. ५ A weak point, a defect. ६ Will make known or bring to light. ७ Cows know (see) things by smell, Brahmans by means of the Vedas, kings by the employment of spies and other people by their eyes. ८ That king who ascertains the helps of his own party and especially of the enemy by means of secret emissaries, will never come to grief or will never meet with a difficulty.

मेघवर्षेण आह । तात कानि तीर्थान्युच्यन्ते कतिसंख्यानि च ।
कीदृशा गुप्तचराः ॥ तत्सर्वं निवेद्यतामिति । स आह । अत्र विषये
भगवता नारदेन युधिष्ठिरः प्रोक्तः । यच्छत्रुपक्षेष्टदश तीर्थानि स्व-
पक्षे पञ्चदश । त्रिभिस्त्रिभिर्गुप्तचरैस्तानि ज्ञेयानि । तैर्ज्ञातैः स्वपक्षः
परपक्षश्च वश्यो भवति । उक्तं च नारदेन युधिष्ठिरं प्रति ।

‘कच्चिदष्टदशान्येषु स्वपक्षे दशपञ्च च ।

त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेन्मि तीर्थानि चारकैः ॥ ६९ ।

तीर्थशब्देनायुक्तैर्कर्माभिधीयते । तद्यदि तेषां कुंत्सितं भवति त-
त्त्वामिनोभिधाताय । प्रधानं भवति तद्बुद्धये स्यादिति । तद्यथा ।
मन्त्री पुरोहितः सेनापतिर्गुप्तचरश्चो दौर्वीरि कोन्तवर्मिकैः प्रशासकैः
समार्हवृत्तसंनिधार्तप्रदेष्टृज्ञापकैः माधनार्ध्यक्षो गजाध्यक्षः कोशाध्य-
क्षो दुर्गपालकरपालसीमापालप्रान्तकैर्भृत्याः । एषां भेदेन द्वात्रिंश-
साध्येते । स्वपक्षे च देवी जननी कञ्चुकी मालिकैः शय्यापालकः
स्पर्शः सार्वभौमिको भिषग्जलवाहकस्नाम्बूलवाहकाचार्याविज्ञरक्षकैः
स्थानचिन्तकश्छत्रधरो विलामिनी । एषां वैगद्वारेण स्वपक्षे वि-
घातः । तथा च ।

- १ How many in number? कति संख्या येषां तानि.
२ By three secret spies on each side. ३ When
they are known (Instru. absolute) तेषु ज्ञातम्. ४ I hope you
will know by employing three secret emissaries that there
are eighteen तीर्थानि in the enemy's party and fifteen in one's
own. ५ By the word तीर्थ is meant an अयुक्तकर्मा or an official.
६ If their actions be bad or evil. ७ Excellent, capital. ८
They (the officials) are as under. ९ The heir apparent
to the throne. १० A warder or door-keeper. ११ The superin-
tendent of the female apartments. १२ The Spiritual guide.
१३ A collector of taxes. १४ An introducer of persons at
court, an usher. १५ The chief justice. १६ The master of re-
quests. १७ The chief of the army. १८ The protector of the
fort. १९ The receiver-general of taxes. २० Furious. २१ Is
vanquished or conquered. २२ A florist, a gardener. २३ A
spy. २४ An astrologer or maker of an almanac. २५ A per-
sonal attendant or body-guard. २६ A quarter-master. २७
A harlot. २८ Through the enmity among these.

वैद्यसावत्सरिकाचार्याः स्वक्षेधिकृताश्चराः ।

यथाहितुषिडकोन्मनाः सर्वं जानन्ति शत्रुषु ॥ ७० ॥

तथा च ।

कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थरन्तः प्रणिधयः पदम् ।

विदां कुर्वन्तु महत्तलं विदिपदम्भमः ॥ ७१ ॥

एवं मन्त्रिवाक्यमाकर्णयान्तरं मेघवर्ण आह । तात अथ किं-
निमित्तमेवंविधं प्राणान्तिकं मदैव वायमोलुकानां वैरम् । म आह ।
यत्स कदाचिद्धंसशृङ्गवक्त्रकंकालिचातकालुकमयूरकपोतपागवतवि-
किरप्रेभृतयः सर्वेपि क्षिणः समन्य भाद्वेगं मन्त्रयितुमाग्धाः ।
अहो अस्माकं वैनतयो राजा म च तावच्छिष्यामुद्वामन्ता नाम्ना-
कं कामीपचिन्तां करोति । तन्किं तेन वृथाम्बामिना यां लुब्धकपा-
शैर्नित्यं निबध्यमानानां न रक्षां विधत्ते । उक्तं च ।

यो न रक्षति वित्रस्तान्पादयमानान्परैः मदा ।

जन्तुन्पार्थिवरूपेण म कृतान्तो न संशयः ॥ ७२ ॥

यदि न स्यान्नरपतिः सम्यङ्मेता इमाः प्रजाः ।

अकर्णधरा पुरुषा विप्रवन्ते ह नौग्वि ॥ ७३ ॥

१ A physician, an astrologer, a preceptor and spies em-
ployed in one's own party, as also snake charmers and
drunkards, know every thing that happens in the enemy's
camp. २ Let the spies, who know their duty having made
an entrance into the enemy's secrets by means
of officials (तीर्थः) sound the bottom of their
secrets as the bottom of water is sounded by
the help of flights of steps leading into the water (तीर्थः).
३ Resulting in the destruction of life. It is a व. प्राणानां
अन्तः यस्मिन्. ४ Once on a time. ५ A cock. ६ Anxiously, ex-
citedly. ७ Attached to or devoted to god, Vasudeva. ८
Does not care for us even in the least. ९ Being caught adj.
of अस्माकं understood. १० He who does not protect (the sub-
jects) who are terror-stricken and are always tormented by
others, is, no doubt, death itself in the shape of a king. ११
If there be no king to guide these subjects properly, they
would be destroyed as a boat without the helmsman sinks
in water. कर्णधार the guide of ship-नास्तिकर्णधारो यस्याः सा. व.

पडिमान्^१रुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवाण्वि ।

अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ॥ ७४ ॥

अरक्षिता^२ राजानं भार्या चाप्रियवादिनीम् ।

ग्रामकामं च गौपालं वनकामं च नापितम् ॥ ७५ ॥

तत्संचिन्त्यान्यः कश्चिद्राजा विहंगमानां क्रियतामिति । अथ तैर्भद्राकारमुलूकमवलोक्य सर्वैरभिहितम् । यदेष उलूको राजास्माकं भविष्यति । तदानीयन्तां नृपाभिषेकसंबन्धिनः संभारा इति । अथ साधिते विविधतीर्थोदके प्रगुणीकृतेष्टान्गशतमूलिकासंघाते प्रदत्ते सिंहासने वर्तिते सप्तद्वीपवतीधरित्रीमण्डले प्रस्तारिते व्याघ्रचर्मण्यापूरितेषु हेमकुम्भेषु दीपेषु वाद्येषु च सज्जीकृतेषु दर्पणादिषु माङ्गल्यवस्तुषु पठत्सु वेदिमुख्येषु वेदोच्चारणपरेषु समुदितमुख्येषु ब्राह्मणेषु गीतपरे युवतीजन आनीतायामग्रमहिष्यां रुकालिकायामुलूकोभिषेकार्थं यावत्सिंहासन उपविशति तावत्कुतोपि वायसः समायातः सोचिन्तयत् । अहो किमेष पक्षिमेलार्पको महोत्सवश्च । अथ ते पक्षिणस्तं दृष्ट्वा मिथैः प्रोचुः । पक्षिणां मध्ये वायसश्चतुरः श्रूयते । उक्तं च ।

१ A man should abandon the following six like a broken vessel, in the sea—viz. a preceptor who does not speak or teach, a sacrificial priest who does not continue his study, a king who does not protect, a wife who speaks harshly, a cowerd fond of the village and a barber fond of the forest. ग्रामकाम—ग्रामाय कामः यस्य. व. २ After due deliberation or consideration. ३ Of a lovely or beautiful aspect. वृक्षः आकारः यस्य. व. ४ Connected with or concerning the coronation of a king. ५ When the water of the various holy places had been procured (साधितं). ६ After the collection (संघातं) of one hundred and eight roots of trees had been made ready. ७ After the figure of the globe of the earth with its seven islands had been drawn (वर्तितं). ८ Spread. ९ When the golden jars, lamps and musical instruments had been filled respectively with water, oil and wind. The wind-pipes are said to be filled with wind when they are blown with the mouth. १० Bards. ११ Engaged in repeating the Vedas. १२ Collectively, all at once. १३ The oldest or chief queen. १४ The multitude or assemblage of birds. १५ Among themselves.

नराणां नापिने धूर्तः पक्षिणां चैव वायसः ॥

द्विष्टिणां च शृगालस्तु श्वेतभिक्षुस्तपस्विनाम् ॥ ७६ ॥

तदस्यापि वचनं ग्राह्यम् । उक्तं च ।

बहुधा बहुभिः सार्धं चिन्तिताः सुनिरूपिताः ।

कथंचिन्न विलीयन्ते विद्वद्भिश्चिन्तिता नयाः ॥ ७७ ॥

अथ वायसः समेत्य तानाह । अहो किं महाजनसमागमोयं परममहोत्सवश्च । ते प्रोचुः । भो नास्ति कश्चिद्विहंगमो राजा । तदस्योलूकस्य विहंगमजाभिषेको निरूपितैस्तिष्ठति समस्तपक्षिभिः । तत्त्वमपि मतं देहि । प्रप्तावे मर्मागतोमि । अभ्यस्यौ वक्तां विहङ्गम् । अहो न युक्तमेतद्यन्मयूरहंसकोकिलचक्रवाकशुकहागितैमा-
रसादिषु पक्षिप्रधानेषु विद्यमानेषु दिवान्धस्यास्य कर्गलवक्त्रस्याभि-
षेकः क्रियते । तन्नैवन्मम मतम् । यतः ।

वक्त्रनामश्च कर्काशो गैदृश्चाप्रियदर्शनः ।

अकुट्टोऽयं दिवान्धः स्यान्कुट्टः कौटुम्भविद्ययि ॥ ७८ ॥

तथा च ।

१ The barber is the shrewdest of men, the crow of birds, the jackal of all carnivorous animals and the श्वेतभिक्षु (an ascetic with white garments) of all saints. २ His opinion should also be taken or asked. ३ Any design planned in consultation with many people and well examined, generally does not fail, when it is thought of by the learned. ४ Having met (them). ५ Appointed, fixed. ६ You have come at an opportune moment or opportunity. ७ A species of parrot. ८ Blind during day time. ९ Of a terrible look. कर्काशं वक्त्रं यस्य. व. १० This owl (lit. day-blind) when not angry is crook-nosed, squint-eyed, terrible and of an unpleasant aspect and how much so will he be when angry. The compounds in the first half of the verse are व.

स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियदर्शनम् ।

उलूकं नृपतिं कृत्वा का नः सिद्धिर्भविष्यति ॥ ७९ ॥

अपरं वैजतेये स्वामिनि स्थिते किमेष दिवान्धः स्वामी क्रियते ।
तद्यपि गुणवैगन्भवति तथाप्येकस्मिन्स्वामिनि स्थिते नान्यो भूपः
प्रशस्यते ।

१ एक एव हितार्थं यस्तेजस्वी पार्थिवो भुवः ।

युगान्त इव भास्वन्नो बहवोत्र विपत्तये ॥ ८० ॥

तत्तस्य नाम्नापि यूयं परेषामगम्या भविष्यथ । उक्तं च ।

२ गुरुणां नाममात्रेण गृहीते स्वामिसंभवे ।

दुष्टानां पुरतः क्षेमं तत्क्षणादेव जायते ॥ ८१ ॥

तथा च ।

३ व्यपदेशेन महतां सिद्धिः संजायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वमन्ति शशक्राः सुखम् ॥ ८२ ॥

त ऊचुः । कथमेतत् । स आह ।

॥ कथा १ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनं चतुर्दन्तो नाम महागजां यूयाधिपः प्रतिव-
सति स्म । तत्र कदाचिन्महत्यानावृष्टिः संजाता प्रभूतवर्षाणि यावत् ।

१ What success will be ours or what success can we get by making this owl, which is terrible by nature, every fierce, cruel and of an unpleasant look, a king ? २ Even if he (the owl) be full of merits. ३ Is proper or right. ४ Even one king, who is powerful or lustrous, is beneficial to the earth, while many tend to destruction as the many suns do at the time of the end of the creation. ५ Even at the mere mention of the name of the great, which is that of our lord, before the wicked, some welfare is in a moment produced. ६ By the designation of the great, good success is obtained; by calling the moon their lord, the Hares lived happily (in their own place.) ७ For many years. यावत् in the sense of "so long as"—governs the Accusative.

तया तडागद्दृष्टत्वेन सरोसि शोषमुपागतानि । अथ तैः समस्तगजैः
स गजराजः प्रोक्तः । देव पिपासाकुला गजकलभा मृतप्राया अपरे
मृताश्च । तदन्विष्यतां कश्चिज्जलाशयो यत्र जलंपानेन स्वस्थतां
व्रजन्ति । ततश्चिं ध्यात्वा तेनाभिहितम् । अस्ति महाद्भ्यो विविक्ते
प्रदेशे स्थलमर्धगतः पातालगङ्गाजलेन सदैव पूर्णः । तत्र गम्यता-
मिति । तथानुष्ठिते पञ्चरात्रमुपसर्पद्भिः समामादितस्तैः स हृदः ।
तत्र स्वेच्छया जलमवंगाद्यास्तमनवेलायां निष्कान्ताः । तस्य च
हृदस्य समन्ताच्छशकविलो अमंग्याः सुकोमलभूमौ तिष्ठन्ति । ते-
पि ममस्तैरपि तैर्गजैर्गतिस्ततो भ्रमद्भिः परिभ्रमाः । बहवः शशका
भ्रमपादशिगेर्धवा विहिताः केचिन्मृताः केचिर्जीवैषा जाताः ।
अथ गने तस्मिन्गजगृहे शशका मण्ड्रेणा गजपादक्षुण्णसर्पावामाः
केचिद्गजपादा अन्ये जर्जरितकलवरा रुधिरैर्गुता अन्ये हतशिखवो
वार्षपिहितलङ्घनाः संमन्य मिथो मन्त्रं चक्रुः । अहो विनष्टा व-
यम् । निन्यमवैतद्गजगृथमागमिष्यति यतो नान्यत्र जलमस्ति । तन्म-
र्वेषे नाशो भविष्यति । उक्तं च ।

‘शशकपि गजां हन्ति जिघ्रक्षपि भुजंगमः ।

हमृक्षपि नृपां हन्ति मानयक्षपि दुर्जनः ॥ ८३ ॥

तच्चिन्त्यतां कश्चिदुपायः । तत्रैकः प्रोवाच । गम्यतां देशन्यागेन ।
किमन्यत् । उक्तं च मनुना व्यासेन च ।

१ A deep lake or pool. २ A tank. ३ A young elephant. ४ Peace of mind. ५ Lonely, solitary. ६ Situated in the middle of land. ७ The Ganga or river flowing under ground. ८ Going near or approaching it for five nights. ९ Having bathed into. १० A hole, a pit. ११ They, viz. the pits or holes. १२ With the feet, heads and necks broken. १३ With only life remaining. १४ Whose habitations were trodden down by the feet of the elephants. गजपादः भुङ्क्ता समावामा येषां. १५ Covered with blood. १६ With the eyes filled with tears. १७ An elephant kills merely by touching, a snake merely by smelling, a king merely by laughing and a wicked man even by paying respect.

न्यजैदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ८४ ॥

मनुः ।

क्षेम्यां सस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।

परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥ ८५ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्द्वारान्क्षेद्धनैरपि ।

आत्मानं मततं रक्षेद्द्वारैरपि धनैरपि ॥ ८६ ॥

ततश्चान्यं प्रोचुः । भोः पितृपैतामहं स्थानं न शक्यते सहसा त्यक्तुम् । तत्क्रियतां तेषां कृते काचिद्विभीषिकौ यन्कथमपि दैवान् समायान्ति । उक्तं च ।

निर्विषेणापि सर्पेण कर्तव्या महती फटा ।

विषं भवतु मा वास्तु फटाटोपो भयंकरः ॥ ८७ ॥

अथान्ये प्रोचुः । यद्येवं ततस्तेषां महद्विभीषिकांस्थानमस्ति येन नागमिष्यन्ति । सा च चतुरर्द्धतायना विभीषिका । यतो विजयदुत्तो नाम राजास्मत्त्वामी शशकश्चन्द्रमण्डले निवसति तत्प्रेष्यतां कश्चिन्मिथ्यादुतो गृयाधिपसंकाशं यच्चन्द्रस्त्वामत्र इदं आगच्छन्तं

१ One should abandon a single individual for the sake of the family, a family for a village, a village for a country and the earth for one's own sake. २ A king should abandon for his own sake without any hesitation or thought, the land, (country) though prosperous, (क्षम्य) always yielding corn, and tending to the increase of cattle. अविचारयन् "does not mean thoughtlessly. ३ One should save wealth against the time of difficulty, protect the wife even at the expense of wealth, and oneself always by sacrificing both wife and wealth. Here the instrumental is used idiomatically in this sense. ४ Handled down from ancestors or forefathers. ५ A means of terrifying, a scare-crow. ६ Even that snake who has no poison should expand his hood fully; there may or may not be poison, but the very spreading of the hood is terrible to look at. ७ Dependent on a clever messenger. स. त. ८ A false or pretended messenger. ९ To the lord of elephants. १० With the message that &c.

निषेधयति यतोऽस्मत्परिग्रहोऽस्य समन्ताद्वसति । एवमभिहिते श्रेष्ठेयवच-
नोक्तदापि निवर्तते । अथान्ये प्रोचुः । यद्येवं तदास्तु लम्बकर्णो नाम
शशकः । स च वचनरचनाचतुरो दृतकर्षजः । स तत्र प्रेष्यतामिति ।
उक्तं च ।

“साकारो निःस्पृहो वार्मा नानाशास्त्रविचक्षणः ।

परचिन्तावगन्ता च राज्ञो दृतः स इष्यते ॥ ८८ ॥

अन्यच्च ।

“यो मूर्खं लौन्यसंपन्नं राजद्वारिकमाचरेत् ।

मिथ्यावाद्, विशेषेण तस्य कार्यं न मिष्यति ॥ ८९ ॥

तदन्विष्यतां ययस्माद्भ्रमनाद्भ्रमनां मुक्तिर्मुक्तिः । अथान्ये प्रोचुः ।
अस्मै युक्तमेतत् । नान्यः कश्चिदुपायोऽस्माकं जीवितस्य । तथैव किं-
यताम् । अथ लम्बकर्णो राजयूथाधिपममीपे निर्दिष्टो गतश्च । तथा-
नुष्ठिते लम्बकर्णोऽपि राजमार्गमामायागम्यं स्थलमारुह्य तं राजमुवा-
च । भो भो दुष्टगज किमेवं लीलया निःशङ्कतया चन्द्रहृद् आग-
च्छमि । तज्जागन्तव्यं निवर्त्यतामिति । तदाकर्ण्य विस्मितमना राज-
आह । भोः कस्त्वम् । स आह । अहं विजयदत्तो नाम शशकश्च-
न्द्रमण्डले वसामि । मां प्रतं भगवता चन्द्रमसा तव पार्श्वे प्रहितस्त-
स्य वचनस्य श्रेष्ठेयत्वात् । तच्छ्रुत्वा स आह । भोः शशक तत्क-
थय भगवतश्चन्द्रमसः संदेशं येन मत्वरं क्रियते । स आह । भव-

१ Forbids, prevents. २ Thinking those words to be re-
liable. ३ Very clever in putting words together, very skilful
in composition. ४ Conversant with the duties of a messenger.
५ That messenger, who is well-formed, free from any de-
sire, eloquent, and well-versed in various sciences, and
who can know the minds of others, is a desirable one to
a king. साकार व. ६ The business of him, who appoints a
foolish, and greedy royal-porter, and especially one who tells
lies, to do any work, will not succeed. Here आचरेत् is used
in a very peculiar sense, viz. do, that is, depute. ७ So let
that remedy be sought after, whereby we shall be free
from this calamity. ८ Was deputed or appointed. ९ Inac-
cessible (to the elephant). १० With ease or sport. ११ The
moon-lake. १२ Capacity to inspire confidence. १३ So that it
may be done quickly.

तातीतं किंसे यूथेन सहागच्छता प्रभूताः शशका निपातिताः । तत्किं न वेत्ति भवान्यन्यमपरिग्रहोयम् । तद्यदि जीवितेन ते प्रयोजनं नदा केनापि प्रयोजनेनाप्यत्र हृदे नागन्तव्यमिति संदेशः । गज आह । अथ कं वर्तते भगवान्स्वामी चन्द्रः । स आह । अत्र हृदे सांप्रतं शशकानां भवयूथमैथितानां हतशेषाणां समाश्वासनाय समायात-
स्तिष्ठति । अहं पुनस्तवान्तिकं प्रेषितः । गज आह । यद्येवं तद्दर्शय मे तं स्वामिनं येन प्रणम्यान्त्यत्र गच्छामः । शशक आह । भो आ-
गच्छ मया सहैकाकी येन दर्शयामि । तथानुष्ठिते शशको निशास-
मये तं गजं हृदरिं नीत्वा जलमध्ये स्थितं चन्द्रबिम्बमदर्शयत ।
आह च । भो एष नः स्वामी जलमध्ये समधिस्थस्तिष्ठति तन्नि-
भूतं प्रणम्य सत्वरं व्रजेति । नो चेन्समाधिभद्राद्भूयोपि प्रभूतं कर्ष्यति ।
अथ गजोपि व्रस्तमनास्तं प्रणम्य पुनर्गमनाय प्रस्थितः ।
शशकाश्च तद्विनोदार्थं सपरिवाराः सुखेन स्वेषु रणनेषु तिष्ठन्ति स्म ।
अताहं ब्रवीमि ।

व्यपदेशेन महतां सिद्धेः संजायते परा ।

शशिनो व्यपदेशेन वसन्ति शशकाः सुखम् ॥ ९० ॥

तथा च ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतन्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ९१ ॥

ते प्रोचुः । कथमेतत् । स आह ।

॥ कथा २ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिद्वृक्षे पुराहं वसामि । तत्राप्यस्तात्कोटरे कपिञ्ज-
लो नाम चटकैः प्रतिवसति स्म । अथ सदैवास्तमनवेलायामागत-
योर्द्वेऽनोरनेकसुभाषितगोष्ठ्या देवर्षिब्रह्मर्षिराजर्षिपुराणचरितकीर्तिनेन

१ Yesterday. २ On any business or account. ३ Destroyed by your herd. ४ Engaged in meditation. ५ From that day forward, thenceforward. ६ Formerly a hare and a sparrow, *Kepinjala*, going to a mean king wishing to seek redress, were both destroyed. ७ A sparrow. ८ The celestial, Brahmanical and royal sages. ९ Old, ancient.

च पर्यटनदृष्टानेककौतूहलप्रकथनेन च परमसुखमनुभवतोः कालो
व्रजति । अथ कदाचित्कपिञ्जलः प्राणयात्रार्थमन्यैश्वटकैः सहा-
न्यं पक्षशालिग्रामं देशं गतः । ततो यावन्निशात्तमयेऽपि नायातस्ता-
वद्दहं मोद्वेगमनास्नद्विगोर्गदुःखितश्चिन्तितवान् । अहो किमप्य क-
पिञ्जलो नायातः । किं केनापि पाशेन बद्ध उतौहोस्वित्केनापि व्या-
पादितः । सर्वथा यदि कुशली भवति तन्मा विना न तिष्ठति । एवं
मे चिन्तयतो बहून्यहानि व्यतिकान्तानि । ततश्च तत्र कोटं कदाचि-
च्छीघ्रगो नाम शशकोस्तमनं वलायामागम्य प्रविष्टः । मयापि कपि-
जैलनिगशत्वेन न निवारितः । अथान्यस्मिन्नहनि कपिञ्जलः शालि-
भक्षणादतीव पीवर्तनः स्वमाश्रयं स्मृत्वा भूयैष्यन्नेव समायातः ।
अथैवा नाध्वदमुच्यते ।

‘न तादृज्जायते मौग्यमपि स्वर्गे शर्गाणिनाम् ।

दग्निद्रेऽपि हि यादृकस्यान्वदेशं स्वपुं गृहे ॥ ९० ॥

‘अथामौ कोटगन्तर्गतं शशकं दृष्ट्वा भक्षिष्यमाह । भो मर्दयमेतद्-
हम् । अच्छीघ्रं निष्क्रम्यताम् । शशक आह । न त्वंदं गृहं किनु
ममैव । तत्किं मिथ्या परुषाणि’ जल्पामि । उक्तं च ।

‘‘वापीकृपतडागानां देवालयकुजन्मनाम् ।

उत्सर्गान्पुनः स्वाभ्यमपि कर्तुं न शक्यते ॥ ९३ ॥

तथा च ।

१ By the mention of various curiosities seen
in rambling (by n-). २ Full of ripe rice-crop.
३ Grieved at his separation. ४ Or, ५ If he is safe
or all right. ६ Going quickly, of quick motion. ७ By
reason of the despair of meeting Kapinjala again.
८ That happiness, which people, enjoy in their own
country, town and house though poor, is never obtained
even in heaven. ९ Revilingly. १० Speak harsh words.
११ It is not possible to as-ert one's mastery over a
well, a pond, a lake, temple and a tree after they have
been once left off or abandoned.

प्रत्यक्षं यस्य यद्भुक्तं गृहायं दश वत्सरान् ।

तत्र भुक्तिः प्रमाणं स्यान्न साक्षी नाक्षराणि च ॥ ९४ ॥

मानुषाणामयं न्यायो मुनिभिः परिकीर्तितः ।

तिरश्चां च विहेगानां यावच्छिशुसमाश्रयः ॥ ९५ ॥

तन्ममैतद्वहं न तवेति । कपिंजल आह । भो यदि स्मृतं प्रमाणी-
करोषि तदागच्छ मया सह येन स्मृतिपाठकं पृष्ट्वा स यस्य ददति स
गृह्णातु । तथानुष्ठिते मयापि चिन्तितम् । किमत्र भविष्यति । मया
द्रष्टव्योयं न्यायः । ततः कौतुकादहमपि तावैनु प्रस्थितः । अत्रान्तरे
तीक्ष्णदर्शो नामाग्नयमार्जस्तयोर्विवांश्च श्रुत्वा मार्गासन्नं नदीतटमा-
साय कृतकुशोपग्रहो निर्मालितैकनयन उर्ध्वबाहुर्धर्षादङ्गुष्ठभुजिः
श्रीमूर्त्याभिमुख्यं इमां धर्मदर्शनामकरोत । अहो अग्रेयं संसारः
क्षणभंगुराः प्राणाः । स्वप्नमदृशः प्रियसमागमः ईर्ष्यालवन्कुटुम्ब-
परिग्रहोयम् । तद्धर्मं मुक्त्वा नान्या गतिगमि । उक्तं च ।

यस्य धर्मविहीनानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।

स लाहकारभम्बेव श्वमन्नपि न जीवति ॥ ९६ ॥

१ Mere possession is a proof of ownership in that case where houses and other things are occupied (enjoyed) for ten years in the presence of the owner, and neither witnesses nor documents (letters or writing). २ This is the decision laid down by sages in the case of men ; while in that of the lower animals and birds possession lasts only so long as their young ones live therein (that is, in the nest). ३ Smriti-law. ४ One versed in law, or one who has studied the Smritis. ५ After them (two). ६ Of sharp or pointed jaws. ७ Dispute. ८ Lying adjacent to the road. ९ Who has taken *Kusa* grass in hand. कृतः कुशोपग्रहः यतः. १० Who touched the ground with half his foot. ११ With his face towards the god, sun. १२ Religious instruction. १३ Perishing in a moment. १४ Jugglery, delusion. १५ Without. १६ That man, whose days come and go away without the performance of any religious action, does not live though alive, like the bellows of a black-smith.

नाच्छादयति कौपीनं न दशमशकापहम् ।

शुनः पुच्छमिवानर्थं पाण्डित्यं धर्मवर्जितम् ॥ ९७ ॥

अन्वयः ।

पुलका इव धान्येषु पृत्तिका इव पक्षिषु :

मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ९८ ॥

श्रेयः पुष्पफलं वृक्षादन्नः श्रेयो घृतं स्मृतम् ।

श्रेयस्तैलं च पिण्याकाङ्क्षेयान्धर्मस्तु मानुषात् ॥ ९९ ॥

सृष्टा मूत्रपुरीषार्थमाहागय च केवलम् ।

धर्महीनाः परार्थाय पुरुषाः पशवो यथा ॥ १०० ॥

स्थैर्यं सर्वेषु कृत्येषु शंसन्ति नयपण्डिताः ।

बहन्तगाययुक्तस्य धर्मस्य त्वग्निता गतिः ॥ १०१ ॥

संक्षेपान्कथ्यते धर्मो जनाः किं विस्मयेण वः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ १०२ ॥

१. Learning without religion is as useless as the tail of a dog which neither covers the secret part nor wards off gnats or mosquitos, because it (पाण्डित्यं) cannot remove or cover sin (कौपीनं). २. Those whose origin does not lie in religion, are like pulkas in corn, पृत्तिका (a bird) among birds and gnats among mortals ३. Flowers and fruits are better than or preferable to a tree, clarified butter is said to be preferable to curds, oil to oil-cake and religion to a human being. पुष्पफलं is समाहारद्वन्द्वः. ४. Construe (यद्यपि नरा) परार्थाय सृष्टा (स्मृताः) यदाधर्महीनास्तदा ते पशव इव मूत्रपुरीषार्थं आहागय च केवलम् (भवन्ति) Men, who are created for the sake of spiritual actions, but who are without religion, are like beasts only giving out urine and odure and eating food. Here पर = परमं and परार्थः, therefore, means परमार्थः the highest good to be secured by following a religious course of conduct. ५. Those who are proficient in politics always praise steadiness or patience in all actions ; but the course of religion, which is beset with many obstacles, is very speedy. ६. Briefly do we describe to you, oh people, your religion, what is the use of prolixity ? Obligations conferred on others lead to merit, while the persecution of others leads to sin.

‘श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥ १०३ ॥

अथ तस्य तां धर्मदिशन्तं श्रुत्वा शशक आह । भोः कर्पिजल
एष नदीतीरे तपस्वी धर्मवादी तिष्ठति । तदेनं पृच्छावः । कर्पिजल
आह । ननु स्वभावतोयमस्माकं शत्रुभूतः । तद्वरे स्थित्वा पृच्छावः ।
कदाचिदस्य वतवैकल्यं संपत्स्यते । ततो दूरस्थौ तावूचतुः । भोस्त-
पस्विन्धर्मदेशक आवयोर्विवादो वर्तते । तद्धर्मशौखद्वारेणास्माकं नि-
र्णयं देहि । यो हीर्नवादी स ते भक्ष्य इति । स आह । भद्रौ मां
मैवं वदतः । निवृत्तोहं नैरकमार्गाद्विद्मसाकर्मणः अहिंसैव धर्ममार्गः ।
उक्तं च ।

‘अहिंसापूर्वको धर्मो यस्मात्सद्भिरुदाहृतः ।

यूकमन्कुणदंशादींस्तस्मान्नानपि रक्षयेत् ॥ १०४ ॥

‘हिंसकान्येव भूतानि यो हिनस्ति स निर्घृणः’

स याति नरकं घोरं किं पुनर्यः शुभानि च ॥ १०५ ॥

एते ये याज्ञिका अपि यज्ञकर्मणि पशुघ्नन्ति ते मूर्खाः । परमार्थ

१ Let the essence of religion be heard, and being heard be carefully attended to ; one may do what is unfavourable to himself and not that which is so (unfavourable) to others. आत्मनः प्रतिकूलानि समाचरेत् परेषां न समाचरेत्. २ An ascetic who preaches religion. ३ By nature. ४ Deficiency. ५ According to the precepts laid down in law. ६ Making a defective statement. ७ The action of killing which is a way to hell. Here नरकमार्ग is an adjective of हिंसाकर्मणः. ८ As the absence of killing is said by the good to be the foremost thing in religion, one should abstain from killing even such creatures as a house, bug, gnat and others. ९ He, who kills even those creatures which are carnivorous, is said to be cruel and goes to the horrible hell, much more, therefore, does he who kills those which are innocent (शुभानि). किं पुनः means how much more, or how much less ? १० The real essence or truth.

श्रुतेन जानन्ति । तत्र किलैतदुक्तं यदजैर्यद्व्ययम् । अंजो मीहयस्ता-
वत्समवार्षिकाः कथ्यन्ते न पुनः पशुविशेषाः । उक्तं च ।

वृक्षांश्छित्त्वा पशून्कृत्वा कृत्वा रुधिरकंदूयम् ।

यद्येवं गम्यते स्वर्गे नरकं केन गम्यते ॥ १०६ ॥

तन्नाहं भक्षयिष्यामि जयपराजयनिर्णयं करिष्यामि । परं वृद्धोऽहं
दुरास्र यथावच्छृणोमि । एवं ज्ञात्वा समीपवर्तिनौ भूत्वा विबौद्धं
वदतं येन मे विज्ञानपरमार्थं विवौद्धं वदतः पङ्क्तिं न विरुध्यते । उक्तं च ।

मानाद्वा यदि वा लांभान्क्रोधाद्वा यदि वा भयात् ।

यो न्यायमन्यथा ब्रूत स याति नरकं नरः । १०७ ॥

तथा च ।

एकमश्वानृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतं कृन्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥ १०८ ॥

उपविष्टः सभामध्ये यो न वक्ति स्फुटं वचः ।

तस्माद्दूरेण स त्याज्यो न्यायां वी कीर्तयेद्वत् ॥ १०९ ॥

१ By Aja (she-goats) is to be understood मीहि a kind of rice. २ And not the animals अज. ३ If by cutting down trees, killing animals and shedding blood (lit. making a mud of blood) one can go to heaven, what is there by doing which one can go to hell ? that is, these are enough to take one to hell. ४ Correctly, rightly. ५ The cause or point in dispute. ६ While I am deciding your case, the truth of which is known. ७ Heaven, heavenly bliss. परब्रह्म सुख = परब्रह्म. ८ That man, who either through pride, avarice, anger or fear, decides a case wrongly or unjustly, goes to hell. ९ He, who makes a false statement with respect to a horse, is said to kill one creature, he who does so with respect to cows, kills ten, he who does so with respect to a daughter, kills a hundred and he who does so with respect to man, kills a thousand. १० He, who seated on the judgment seat, does not speak out his decision nor gives a true judgment, should be abandoned from a distance. वत् truth. Understand न before कीर्तयेत्.

तस्माद्विश्रब्धैर्भूत्वा केर्णोपान्ते निवेद्यताम् । किं बहुना । तेन
क्षुद्रेण तूर्णं विश्वासितावुभौ यथा बुद्धिविहीनौ तौ संज्ञातार्थद्वयवर्तिनौ ।
ततश्च तेनापि सैमकालमेकः पादान्तेनाक्रान्तोऽन्यो दंष्ट्राकैकचेन ।
ततो गतप्राणौ तौ भक्षिताविति । अतोहं ब्रवीमि ।

क्षुद्रमर्थपतिं प्राप्य न्यायान्वेषणतत्परौ ।

उभावपि क्षयं प्राप्तौ पुरा शशकपिञ्जलौ ॥ ११० ॥

तद्भवन्तोऽप्येवं दिवान्धमर्थपतिमासाय सार्वन्धाः शशकपिञ्जल-
मार्गेण यास्यन्ति । एवं ज्ञात्वा यदुचितं तद्विधेयम् । अथ तस्य त-
द्वचनं श्रुत्वा साध्वेनाभिहितमित्युक्त्वा भूयोऽपि पार्थिवार्थं समेत्य
मन्त्रयिष्याम इति ब्रुवाणाः सर्वे यथाभिमतं जग्मुः । केवलमवाशिष्टो
भद्रांसनोपविष्टोऽभिषेकार्थं दिवान्धः रुकालिकया सहास्ते । अथ ते
नाभिहितम् । केः कोत्र । भोः किमयापि न क्रियते मेभिषेकः । अ-
थ रुकालिकयाभिहितम् । भद्र रुतोयं विघ्नस्ते काकेन । गतास्ते ।
विहगा यथेप्सितासु दिक्षु । केवलमेक एवायं वायसः केनापि हेतुना
तिष्ठति । तदुत्तिष्ठ येन त्वां स्वाश्रयं प्रापयिष्यामि । तच्छ्रुत्वा स स-
विषादं वायसमाह । भो दुष्टात्मन किं मया तेपकृतं यद्वाजाभिषेको
मे विघ्नितः । तदयप्रभृति सान्वयमवैयोर्वैरम् । उक्तं च ।

रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् ।

वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ॥ १११ ॥

१ For विश्रब्धार्थाः. २ Near the ear, 'that is, by coming' close to me. ३ Quickly. ४ So that they became destitute of talent and went quite close to him. ५ At once. ६ Was seized under the paw. ७ With the saw-like jaws. ८ Being blind or unable to see during night. ९ Will go by the way gone by Sasaka and Pinjala; that is, meet with the same fate. १० This goes with मन्त्रयिष्याम्. ११ As each pleased or liked. १२ Seated on a splendid seat. १३ Who is there? १४ For some purpose or motive. १५ Together with the retinue. १६ A forest pierced by arrows and cut down by an axe grows (again); but the wound caused by words which are abusive and obscene is never healed. रोहते = रोहति. वाक्क्षत = वाचा क्षतं. न. त.

इत्येवमभिधाय कालिकया सह स्वाश्रयं गतः । अथ भयव्या-
कुलो वायसो व्यचिन्तयत् । अहो अकारणवैरमसादयता मया किं-
व्याहतम् । उक्तं च ।

^१ अदेशकालज्ञमनायतिक्षमं

यदप्रियं लाभवकारि चात्मनः ।

योत्राब्रवीत्कारणवर्जितं वचो

न तद्वचः स्याद्विषमेव तद्भवेत् ॥ ११२ ॥

^२ बलोपपन्नोपि हि बुद्धिमान्नरः

परं नयेन्न स्वयमेव वैरिताम ।

भिषङ्गमास्तीति विचिन्त्य भक्षयेत् ॥

अकारणात्को हि विचक्षणो विषम ॥ ११३ ॥

एवमुक्त्वा कृष्णोपि स्वभवनं पति प्रायात् । तद्वत्स एवमस्माभिः
सह वैरं कौशिकानामन्वयागतम् । मेघवर्ण आह । तात तदेवं गते-
स्माभिः किं क्रियते । स आह । वन्म एवं गतेपि पादुगयादपरः
स्थूलोभिषायांस्ति । तमङ्गीकृत्य स्वयमेवाहं तद्विजयाय यास्यामि
रिषुन्वन्चयित्वा वधिष्यामि । उक्तं च ।

१ Bringing upon, incurring. Instru. of आसादयन् Pre.
P. of सद with आ caus. २ The words uttered by one,
in which there is no consideration of place and
time, which are not good for the future, which
are unpleasant, which bring meanness on one, and
in which no object is secured, are not so (words) but are
poison itself. अदेशकालज्ञं = न देशकालज्ञं. न. त. देशकार्यं जानातीति.
उप. अनायतिक्षमं = आयतिक्षमं. प. त. कारणवर्जितं. त. त. : A talent-
ed man though possessed of strength, should not make an
enemy of another of his own accord ; for, what wise man
will eat poison without any reason, thinking that he has
got an antidote against it (poison) ? ४ Hereditary. ५
Such being the case. ६ Other than the usual six. ७
According to the rule of thumb. ८ For his conquest or for
conquering him.

बहुबुद्धिसमुपेताः सुविज्ञाना बलोकटान् ।
शका वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिन् ॥ ११४ ॥
मेघवर्ण आह । कथमेतत् । सोमवीत् ।

॥ कथा ३ ॥

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने मिश्रशर्मा नाम ब्राह्मणः कृताभिर्होत्र-
परिग्रहः प्रतिवसति स्म । स कदाचिन्माघमासे सौम्यानिर्ले प्रवाति
मेघाच्छादिते गगने मन्दमन्दं वर्षति पर्जन्ये पशुप्रार्थनार्थं कञ्चिद्वा-
मान्तरं गतः कश्चियजमानो याचितः । भो यजमान आगौमिन्याम-
मावास्यायां यक्ष्यामि यक्षम् । तयर्जनार्थं पशुमेकं समर्पय । अथ ते-
नातीव पीवरतनुः पशुः प्रदत्तः । सोऽपि समर्थस्तं पशुमितश्चेतश्च गच्छन्तं
विज्ञाय स्कन्धे^१ कृत्वा सत्वरं पुराभिमुखं प्रतस्थे । अथ तस्य ग-
च्छतो मार्गे त्रयो धूर्ताः क्षुत्क्षामकण्ठाः संमुखं बभूवुः । तैस्तादृशं
पीवरतनुं पशुं स्कन्धे कृतमालोक्य मिथोभिहितम् । भो अस्म्य पशो-
र्भक्षणादर्थतनीयो हिमपतिर्^२ व्यर्थतां नीयते । तदेनं वञ्चयित्वास्य
सकाशाद्ब्रूहते । अथ तेषामेकैतमो वेषपरिवर्तनं विधाय संमुखो भू-

१ Those, who are possessed of great talent, and are very wise, are able to deceive even the powerful, as did the rogues in the following story deprive a Brahman of his goat.
२ Who had taken upon himself the 'vow of keeping up the sacred fire. ३ While a gentle breeze was blowing. ४ The owner of a certain house. ५ Coming or ensuing. ६ For sacrificing. ७ Fat-bodied. पावरा तनुर्मेय. व. ८ Here there is evidently a mistake. समर्थः ought to be समर्थ which is the reading of another edition. ९ Going here and there, that is, active. १० This is an idiomatic way of saying स्कन्धे कृत्वा or निधाय. ११ Belonging to this day, to-day's. १२ The falling down of frost will be rendered useless, that is, we shall not suffer from the effect of frost by eating this young goat. १३ One of many—because they were three. १४ Having changed his dress, that is, having assumed a disguise.

त्वापरमार्गेण तमाहिताभिमूचे । भो भो बैलाभिहोभिन् किमेवं जनवि-
रुद्धं हास्यकार्यमनुष्ठीयते यदेष सारमेयोपवित्रं स्कन्धाधिकृतो नी-
यते । उक्तं च ।

१ श्वानकुक्कुटचाण्डालाः समस्पर्शाः प्रकीर्तिताः ।

रासभोष्टौ विशेषेण तस्मान्नात्रैव संस्पृशेत् ॥ ११५ ॥

ततश्च तेन कोपाविष्टेनाभिहितम् । अहो किमन्धो भवान्यत्पशुं
सारमेयत्वेन प्रतिपादयसि । स आह । ब्रम्हन् न कोपः कार्यः । य-
थेच्छं गम्यताम् । अथ यावत्किञ्चिद्नान्तरं गच्छति तावद्वितीयो धू-
तः संमुखमभ्युपेत्य तमुवाच । भो ब्रम्हन् कष्टं कष्टम् । यद्यपि बह्व-
भोगं मृतवत्सैस्तथापि स्कन्ध आगेपयितुमशक्यः । उक्तं च ।

२ तिर्यञ्चं मानुषं वापि यो मृतं संस्पृशेत्कुधीः ।

पञ्चगव्येन शुद्धिः म्यानस्य चान्द्रायणेन वा ॥ ११६ ॥

अथासौ सक्रोधमाह । भोः किमन्धो भवान्यत्पशुं मृतवत्सं वद-
सि । सो ब्रवीत । भगवन मा कोपं कुरु । अज्ञानान्मयाभिहितम् ।

१ The Brahmana who kept the sacred fire. २ A foolish Agnihotrī. बालभामी अग्निहोत्री. क. ३ A ridiculous action. ४ A dog, a cock and a Chindala are declared to be of equal touch (that is, their touch is equally contaminating), and especially an ass and a camel ; therefore, one should never touch them. समस्पर्शाः दः समाः स्पर्शाः येषां. ५ Assert that a goat is a dog. ६ As he proceeded a little, forward in the woods. ७ A dead calf. ८ That foolish person who touches either a lower animal or a human being that is dead, will be purified either by Panchagavya or by the vow called Chāndrāyana. Chāndrāyana is a religious observance regulated according to the waxing and waning of the moon. In it the daily consumption of food is reduced from fifteen mouthfuls to nothing during the dark fortnight, and then increased in the same manner during the bright fortnight. पञ्चगव्य- Five products of the cow, taken collectively. They are :—मूत्र, गोमय, क्षार, दधि and भाज्य.

तत्त्वमात्मन उचितेन समाचरेति । अथ यावत्सोकं वनान्तरं गच्छ-
ति तावच्चृतीयो धूर्तः सुमुखमुपेत्य तमुवाच । भो अयुक्तमेतद्यद्रासभं
स्कन्धारूढं नयसि तत्त्यज्यतामेषः । उक्तं च ।

१ यः स्पृशेद्रासभं मर्त्यो ज्ञानादज्ञानतोथवा ।

सचैलं ज्ञानमुद्दिष्टं तस्य पापप्रशान्तये ॥ ११७ ॥

तत्त्यजैनं यावत्कोपि न पश्यति । अथासौ तं पशुं राक्षसं मन्य-
मानो भयाद्भूमौ प्रक्षिप्य स्वगृहमुद्दिश्य पलायितुं प्रारब्धः । ततस्तेपि
त्रयां मिलित्वा पशुमादाय यथेच्छं भक्षितुमारब्धाः । अतोहं ब्रवीमि ।

बहुबुद्धिसमुपेताः सुविज्ञाना बलोत्कटान् ।

शक्ता वञ्चयितुं धूर्ता ब्राह्मणं छागलादिव ॥ ११८ ॥

अथवा साध्विदमुच्यते ।

२ अभिनवमेवकविनयैः प्राघृणोक्तैर्विलामिनीरुदितैः ।

धूर्तजनवचननिकरैरिह कश्चिदवञ्चितो नास्ति ॥ ११९ ॥

तदत्रास्ति किञ्चिद्वक्तव्यमेव । तदवधाय यथोक्तमनुष्ठीयताम् । स
आह । तर्हि समादिश । तवादेशो नान्यथा कार्यः । स्थिरजीव्याह ।
वत्स आकर्णय तर्हि सामाद्रीनातिक्रम्य यो मया पञ्चम उपायो नि-
रूपितः । तन्मां विपक्षभूतं कृत्वातिनिष्ठुरवचनैर्भर्त्सय । यथा विप-

१ Act as you think proper. २ That man who touches an
ass either knowingly or unknowingly, has a sanchal (with the
garment on) bathing prescribed to him for the removal of
the sin. ३ स्वगृहमुद्दिश्य = स्वगृहाभिमुखम्. ४ There is no body in
this world that is not deceived by the modesty of new ser-
vants, by the words of guests, by the cries of amorous
harlots and the expressions made use of by roguish persons.
५ Having attentively considered it. ६ Will not be dis-
obeyed. ७ Considering me to have become your enemy. ८
Scold, upbraid.

क्षप्राणिधीनां प्रत्ययो भवति तथा समाहृतरेधिरैरालिप्य मां न्यग्रोध-
स्याधः प्रक्षिप्य गम्यतो पर्वतमृष्यमूकं प्रति । तत्र अपरिवारस्तिष्ठ या-
वदहं सपत्नान्सुप्रणीतेन विधिना विश्वौसाभिपुत्रान्कृत्वा कृतार्थो
ह्यार्तदुर्गमध्ये दिवसे तानन्धतां प्राप्तांस्त्वा नीत्वा व्यापादयिष्यामि ।
ह्यार्तं मया सम्यक् । नान्यथा सिद्धिरस्ति । मत्वेक्षस्व । यतो दुर्गमे-
तदपसाररहितं केवलं वधाय भवति । उक्तं च ।

अपसारसमायुक्तं नयज्ञैर्दुर्गमुच्यते ।

अपसारपरित्यक्तं दुर्गव्याजं न बन्धनम् ॥ १२० ॥

न च त्वयास्मदर्थं कृपा कार्या । उक्तं च ।

अपि प्राणसमानिष्टान्यालितांल्लालितानपि ।

भृत्यान्युद्धे समुत्पन्नं पश्येन्लानामिव स्रजम् ॥ १२१ ॥

तथा च ।

प्राणवदक्षयेद्धृत्यान्स्वकार्यमिव पोषयेत् ।

सदैकदिवसस्यार्थं यत्र स्याच्छत्रुसंघमः ॥ १२२ ॥

तत्त्वया नात्र विषयं निषधनीयादहम् । इत्युक्त्वा तेन सह शुक्ल-

१ The emissaries of the enemy may be convinced that
&c. २ With the blood brought together or collected. ३
Having made them confident about my being a deserter
from your camp by a well-planned action. ४ Having known
the interior of the fort. ५ Escape or way to escape. ६ Those
who are conversant with politics say that that is a fort
which has a way to escape, while that which has no
means of escape is a prison in the shape of a fort. ७ Nor
should you show any pity for me. ८ When a war arises
one should look upon one's servants, though dear as life
itself, protected and fondled, as upon a faded garland of
flowers. ९ One should always protect one's servants as life
itself and entertain them as one's own business, against
that day on which there is an encounter with the
enemy. For स्वकार्यमिव another edition reads स्वकार्यमपि
which means one should also promote one's business. १०
Vain or useless, and hence pretended (quarrel).

कलहं कर्तुमारब्धः । अथान्ये ते तस्य भृत्याः स्थिरजीविनमुच्छृङ्खल-
वाचा जल्पन्तमर्बलोक्य तस्य वधायोद्यता मेघवर्णेनाभिहिताः । अ-
हो निवर्तध्वं यूयम् । अहमेवास्य शत्रुपक्षापातिनो दुरात्मनः स्वयं
निग्रहं करिष्यामि । इत्यभिधाय तस्योपरि समारूढ लघुचञ्चुप्रहारै-
स्तं निहत्य रुधिराण्युपवयित्वा यथैभिप्रेतं सपरिजनो गतः । अत्रा-
न्तरे कालिकाया द्विषत्यणिभिर्भृत्या सर्वं तदमात्यव्यसनं मेघवर्ण-
स्य गमनं चालूकराजाय निर्वोदितम् । यत्तवारिः संप्रति कापि भीतो
भीतपरिवारैश्च प्रचलितः । उलूकोपि तदाकर्ण्यस्तमनवेलायां सा-
मात्यपरिजनो वायसवधार्थं प्रचलितः । प्राह च । यदहो त्वर्यतां
त्वर्यताम् । भीतः शत्रुः पलायनपरः पुण्यैर्लभ्यते । उक्तं च ।

‘ शत्रोः प्रचलने छिद्रमेकमन्यत्र संश्रये ।

कुर्वाणो जायते वश्यो व्यग्रत्वे राजसेविनाम् ॥ १२३ ॥

न च छिद्रं विना शत्रुर्द्वानामपि सिध्यति ।

छिद्रं शक्रेण संप्राप्य दिर्गर्भो विदारितः ॥ १२४ ॥

एवं ब्रुवाणाः समन्ताज्जं न्यग्रोधपादपमधः परिवेष्ट्यावस्थिताः ।
यावन्न कश्चिद्वायसो दृश्यते तावच्छाखायसमारूढो हृष्टमनाः स्तूयमानो
वेन्दिभिरलूकराज एतदुवाच । अहो ज्ञायतां तेषां मार्गः । यन्कतमे-
न मार्गेण ते प्रनष्टाः काकाः । तन्न यावद्दुर्गं समीक्ष्यन्ति तावदेव
पृष्ठतो गत्वा व्यापाया भवन्ति । उक्तं च ।

१ With unrestrained words. २ Chastisement, punishment.
३ As he wished or intended. ४ Who was or acted as the spy
of the enemies (the owls). ५ Whose retinue is frighten-
ed. ६ With his ministers and attendants. ७ It requires
merit (performed in a former existence) to find an enemy
timid and intent on flight. ८ One opportunity for attack
is the removal of the enemy from one place and taking
shelter in another ; and he who moves from his place when
the servants of the king are bewildered, is subdued.
९ An enemy cannot be conquered without the discovery
of his weak point (छिद्रं) even by Gods ; Sakta
tore open the fetus of Diti after having found a hole (weak
point). १० Having surrounded it from below. ११ The royal
bards. १२ So long as they do not take shelter in the fort.

बुद्धिमप्याश्रितः शत्रुवध्यः स्याज्जिगीषुणा ।

किं पुनः संश्रितो दुर्गं सामग्र्या परया युतम् ॥ १२५ ॥

अथास्मिन्प्रस्तावे स्थिरजीवी मन्दमन्दं शब्दमकरोत् । तच्छ्रुत्वा
ते सर्वेऽप्यलूकास्तस्य वधार्थं प्रजग्मुः । अथ तेनोक्तम् । अहो अहं
स्थिरजीविनामः मेघवर्णस्य मन्त्री मेघवर्णेनेदृशमिवस्थां नीतः । तच्चि-
वेद्यध्वमात्मनः स्वामिने । तेन सह ब्रुहु वक्तव्यमस्ति । अथ तैर्नि-
वेदिते स उलूकराजो विस्मयसमाविष्टस्तत्सकार्शं गत्वा प्रोवाच ।
भोः किमेतां दशां गतस्त्वम् । तत्कथ्यताम् । स्थिरजीव्याह देव श्रू-
यताम् । अतीतदिने म दुरात्मा मेघवर्णो युष्मद्वापादितप्रभृतवायसा-
न्द्वा युष्माकमुपरि कोपशोकग्रस्तो युद्धार्थं प्रवलिद आसीत् । ततो
मयीभिहितम् । स्वामिन् न युक्तं भवतस्तदुपरि गन्तुम् । उक्तं च ।

बर्लियमा हीनबलो विरोधं

• न भूतिकामो मनसापि वाञ्छेत् ।

न वध्यते वेतसवृत्तिरत्र

व्यक्तं प्रणाशो हि पतंगवृत्तेः ॥ १२६ ॥

तत्तस्योपबर्द्धनेन संधिविधानं युक्तः । उक्तं च ।

बलवन्तं रिपुं दृष्ट्वा सर्वस्वमपि बुद्धिमान् ।

दत्त्वा प्ररक्षयेत्प्राणान्क्षितैस्तेर्धनं पुनः ॥ १२७ ॥

१ An enemy who has taken shelter even beyond a
fence cannot be killed by one desirous of conquering ; much
less, therefore, can he be killed who has taken shelter in a
fort furnished with good provisions (of food). २ Op-
portunity. ३ Full of wonder or amazement. ४ Last day,
yesterday. ५ Construe this with युद्धार्थं &c. ६ One who is
deficient in strength should never, if he wishes his welfare,
wish even in his mind to be on hostile terms with the
powerful. He who assumes the humility of a reed, is never
killed, while the destruction of him who acts like the moth,
is quite evident. वेतसवृत्तिः--न. वेतसरयेव वृत्तिर्यस्य. पतंगवृत्तिः to
be similarly dissolved. ७ By the offers of gifts. ८ Having
seen that the enemy is powerful, a wise man should save
his life by giving him everything ; that (life) being saved
wealth is again obtained. तै रक्षितैः Instru. absolute.

तच्छ्रुत्वा तेन दुर्जनप्रकोपितेन त्वत्पक्षपातिनं मामशङ्कमानेनाह-
मीदृशीमवस्थां नीतः । तत्तव पादाः सांप्रतं मे शरणम् । किं बहुना
विहासेन । यावदहं प्रचलितुं शक्नोमि तावत्त्वां तस्याश्रये नीत्वा सर्व-
वायसक्षयं विधास्यामि । अथारिमर्दन एतदाकर्ण्य पितृपैतामहान्स-
चिवानेकत्र स्थान आकार्यं तैः सह मन्त्रितवान् । रक्ताक्षः क्रूराक्षो
दीप्ताक्षो वक्रनास एते तस्य चत्वारः सचिवाः । तत आदौ रक्ताक्षं
पृष्ठवान् । भद्र तावदेव तस्य रिपोर्मन्त्री मम हस्तगतः । तत्किं क्रिय-
ताम् । स आह । देव एष तस्यायो मन्त्री यद्यपि वेलायुर्हर्तृगुणिन
दुर्जनोक्तेन वाक्येन विर्योजितस्तदप्यस्य वाक्यं श्रोतव्यं यतो न
सदैव विग्रहार्सक्तेन भूभुजा भाव्यम् । उक्तं च ।

‘कोषक्षयो न निद्रा च न विलासेषु च स्पृहा ।

विग्रहासक्तचिन्तानां न रतिः कापि जायते ॥ १२८ ॥

तस्मादस्य द्वारेण तेन सह साम्ना वर्तितव्यम् । उक्तं च ।

‘सामादिदण्डपर्यन्तो नयः प्रोक्तः स्वयंभुवा ।

तेषां दण्डस्तु पार्ष्ण्यास्तं पश्चाद्विनियोजयेत् ॥ १२९ ॥

तथा च ।

‘सामसिद्धानि कार्याणि विकृतिं यान्ति न कञ्चित् ।

सज्जनानां मनासीव भवन्ति प्रमुदे सदा ॥ १३० ॥

१ Suspecting me to be a partisan of yours. २ So that your majesty (your Majesty's feet) is now my recourse. ३ Handed down from forefathers, hereditary. ४ Having called. ५ First, in the first place. ६ Having the property of time and auspicious moment. ७ Estranged, alienated. ८ Always given to war. ९ When the minds of kings are intent on hostility, their treasure is wasted, they get no repose, have no desire for sports and find no pleasure any where. विग्रहा--नां--न. विग्रहेषु असक्तानि चिन्तानि येषां. १० The self-born (Brahma) has said that policy has peace for its beginning and war for its end ; but war or punishment is the worst of them, and one should make use of it after all the rest have failed. ११ Business accomplished by means of peace is never spoiled, and like the minds of the good it always produces great delight. प्रमुदे भवन्ति = प्रमुदे अवयति.

^१ सामसाध्येषु कार्येषु यो दण्डं योजयेद्बुधः ।

स पित्ते शर्कराशाम्ये पटोलं कटुकं पिबेत् ॥ १३१ ॥

यत्केचिच्चैवं वदन्ति यच्छत्रवो दण्डसाध्याः^२ स्युर्न सामसाध्यास्त-
दप्ययुक्तम् । उक्तं च ।

^३ पर्णशब्दमपि श्रुत्वा त्रस्यन्ति हरिणाश्च ये ।

तेपि साम्नात्र वध्यन्ते लुब्धकैः पश्य सर्वदा ॥ १३२ ॥

अन्यच्च ।

^४ शत्रोरुच्छेदनार्थाय न सान्मोस्त्यन्यदौषधम् ।

हेमन्ते हिमपीतेन पद्मिनी किं न दहते ॥ १३३ ॥

तद्यदि मद्बचः प्रमाणं तन्मंधानाय बधीय वा^५ रिपोः साम प्रयो-
क्तव्यं यतो नीतावप्युक्तम् ।

^६ शनैः शनैर्दृशन्त्येष पादौ भूतानुकम्पया ।

अहो जलचरः प्राणी वक्रः परमधार्मिकः ॥ १३४ ॥

एवं तस्याभिप्रायं बुद्ध्वा कृपाक्षमाह । भद्रं त्वाभिप्रायमपि श्रोतु-
मिच्छामि । एवंविधे कृत्ये समुपैस्थिते किं मम कृत्यं भवति । स
आह । देव तेन निर्मग्नवैरिणा यन्मामप्रयोजनं तन्मम न भवति ।
उक्तं च । • •

१ That wise man, who employs punishment as the means to accomplish a thing fit to be accom-
plished by peace, is like a person who drinks पटोल to re-
move bile that can be made to subside by means of sugar.
पटोल is कटु पडवल in Marāṭhī. २ See! that those deer, which
are frightened even at the sound of leaves of trees, are
killed by hunters by means of peace. ३ For the extirpation
of an enemy there is no remedy so good as peace; is not the
lotus plant scorched in winter by the falling down of frost?
४ The heron wades gently through water through com-
passion for the creatures (lest they might be trodden un-
der his foot) oh the water-animal heron, is very pious or
righteous. This of course is said ironically since the heron
by going gently deludes the poor fishes and seizes them. ५
When such an affair has arisen. ६ Enemy by nature. ७ It
does not recommend itself to me; I don't approve of it.

^१चतुर्थोपायसाध्ये तु शत्रौ सान्त्वमपक्रिया ।
 स्वेयमानज्वरं प्राज्ञः कोम्भसा परिषिञ्चति ॥ १३५ ॥
 तद्भेदसाध्यो दुष्टोऽपि रिपुर्भवति । उक्तं च ।
^२अपि वीर्योत्कटः शत्रुर्यतो भेदेन सिध्यति ।
 तस्मान्भेदः प्रयोक्तव्यः शत्रूणां विजिगीषुणा ॥ १३६ ॥
^३असाध्यं शत्रुमालोक्य दायान् तस्य भेदयेत् ।
 राज्यकामं समर्थं च यथा रामो विभीषणम् ॥ १३७ ॥
^४कूटलेख्यैर्धनोत्सर्गैर्दूषयेच्छत्रुपक्षजम् ।
 प्रधानपुरुषं यद्वद्विष्णुगुप्तेन राक्षसः ॥ १३८ ॥
^५भेदयेच्च बलं राज्यं दुर्भयमपि वित्ततः ।
 यतः सुखेन भज्येत घुणोत्कीर्णसुदारुवत् ॥ १३९ ॥
 एवं ज्ञात्वा विवेकिना शत्रुसाधनाय भेदः प्रयोक्तव्यः । मन्त्र-व-
 जिगीषुर्गुणयुकोऽपि शत्रुर्भेदान्नव वश्यो भवति । उक्तं च ।
^६अत्यच्छेनाविरुद्धेन सुवृत्तेनानिचाराणा ।
 अन्तर्भिन्नेन संप्राप्तं मौक्तिकेनापि बन्धनम् ॥ १४० ॥

१ When an enemy is to be won by means of the fourth
 remedy—punishment, the employment of peace is an evil
 means ; what wise person will sprinkle water over a per-
 son who has got perspiration after fever ? २ To be won
 over by भेद already explained. ३ Since even a powerful enemy
 is conquered by means of भेद, it should be employed by him
 who is desirous of conquering his enemies. ४ Having seen
 an enemy hard to subdue, one should seduce his (enemy's)
 enemy, who is desirous of getting a kingdom and who is
 able, just as Rāma seduced Bibhishana (from Ravana). ५
 One should bring into disrepute the chief person on the
 side of the enemy by means of false writings and money
 freely distributed, just as Vishnugupta (Chānakya) did
 in the case of Rakshasa. शत्रुपक्षजं=शत्रुपक्षे जातं. ६ A king should
 seduce the army (of the enemy) though difficult to be
 seduced, by means of money, since it can then be easily
 separated from him like a good timber eaten through by
 worms. ७ For translation see Tantra I.

तद्यदि मम मतमनुष्ठीयते तदा स्वपक्षे भेदो रक्ष्यः परपक्षे प्रयो-
क्तव्यः । एवं तस्याभिप्रायं विदित्वा दीमाक्षमाह । भद्र अत्र विषये
तव कोभिप्रायः । स आह । देव मम सामभेदौ द्वावपि न प्रतिभासेते
यतो न साम्ना न ब्व भेदेन तथा शत्रुः सिध्यति यथोपप्रदानं लुब्ध उ-
पप्रदानेन विश्वास्य वध्यः स्यात् । उक्तं च ।

^१ लोभाविष्टो नरो वित्तं वीक्षते न स चापदम् ।

दुग्धं पश्यति मार्जारो यतो न लकुटाहतिम् ॥ १४१ ॥

^२ शत्रुं वाञ्छाविधाताय बुद्धियुक्तो महीपतिः ।

साम्यं नयति सौम्येन यथैवार्धिं महोदधिः ॥ १४२ ॥

^३ अपि स्यात्पितृहा वैरी सोऽपि दानविलोभितः ।

^४ गत्वा विश्वासभावं स शत्रोगत्मानमर्पयेत् ॥ १४३ ॥

^५ दुर्गस्था अपि वध्यन्ते शत्रवो दानमंश्रयात् ।

स्वल्पमंश्रयदानेन कैवर्तेस्तिमयो यथा ॥ १४४ ॥

अपरं यच्छत्रोरुपप्रदानं वर्जयन्ति तदप्ययुक्तं यत उपप्रदानव्या-
जाच्छत्रुर्निर्मूलतां याति । उक्तं च ।

^६ उच्छेद्यमपि विद्रामां वर्धयन्त्यरिमेकदा ।

गुडेन वर्धितः श्लेष्मा यतो निःशेषतां व्रजेत् ॥ १४५ ॥

१ Should not be allowed to take place. २ Seduced by bribes. ३ A person overtaken by avarice sees only the wealth and not the calamity that follows it ; since a cat sees only the milk and not the stroke of the cudgel. ४ A stalwart king satisfies his enemy to remove his desire by mild means, just as the ocean does the fire (वाहव). ५ If an enemy be the killer even of the father, he too being allured by bribes and having placed confidence, will deliver himself to the enemy of his own accord. ६ Even those enemies, who are in difficult places, are killed by having recourse to bribery, as fishes are (killed) by giving a little bit of flesh. ७ Avoid, evade. ८ With or under the pretext of a gift or tribute. ९ Learned men once allow an enemy, though likely to be destroyed, to grow in strength, since asthma increased by means of treacle, is entirely cured.

एवं तद्वचनमाकर्ण्य वक्रनासमूचे । भो निवेद्यतामात्मनोभिप्रायः ।
स आह । देव किं वदामि यत्त्रयाणामप्ये वा मध्यान्नैकेनापि नीति-
शास्त्राभयमभिहितं यतोऽशक्तानामेते सा मभेदोपप्रदानोपायाः शक्ता-
नां पुनः शत्रुविषये दण्ड एव । उक्तं च ।

^३दण्डं मुक्त्वा नृपो योन्यानुपायान्योजयेद्विपोः ।

स तं भीतामिव ज्ञात्वा स्वैरं तं प्रति धावति ॥ १४६ ॥

^४अपरं सामादिभिर्या लक्ष्मीर्भूभुजां दण्डं विना सा लक्ष्मीश्चिरं न
प्रभवति । उक्तं च ।

^५अरुत्वा पौरुषं या श्रीर्विकासिन्यपि किं तथा ।

जरद्वयोपि चाश्नाति दैवादुपगतं तृणम् ॥ १४७ ॥

^६मनसा सर्वलोकानां लक्ष्मीर्हस्तगतैव हि ।

कर्मणोद्दामदण्डानामेव स्याद्वशवर्तिनी ॥ १४८ ॥

^७दुर्लभा स्त्रीव चिनेन लक्ष्मीः संसेव्यते लसैः ।

पण्यस्त्रीवोद्यतैश्चैव युद्धे वीर्यधनप्रदैः ॥ १४९ ॥

१ Was said something with respect to the science of politics. २ Since these remedies such as peace &c. are for the weak. ३ That enemy, with respect to whom a king employs all the other remedies except punishment, having thought him to be afraid, runs against him unrestrained. ४ Besides that prosperity of kings which is obtained by means of peace &c does not become firm without दण्ड (punishment). ५ What is the use of that wealth though splendid which is obtained without manly efforts; even an old ox eats the grass which is obtained by chance (without exertions). ६ Mentally (nominally) of course wealth is in the hands of all, but in reality it is said to be in the power of those only whose punishment is very severe. कर्मणा indeed, in reality. उद्दामदण्डानां-व. उद्दामो दण्डो येनां, वशवर्तिनी-वशे वर्तते इति उप. ७ Wealth is enjoyed by the lazy only in the mind like a woman difficult of access (private woman); while it is enjoyed like a harlot by those who are industrious and who give away wealth in battle in the shape of valour. उद्यत means ready, active. वीर्यधन. क.

१ किरीटमणिचित्रेषु मूर्धस्मृतानगभिषु ।

नादत्त्वा द्विषतां पादं पुरुषः श्रियमश्नुते ॥ १५० ॥

२ हेलाकटस्फुरत्खड्गदीप्तांशुपरिपिञ्ज्रैः ।

श्रीमत्कारिकाकारैर्गहार्यन्ते भुजैः श्रियः ॥ १५१ ॥

३ पराक्रमपरामर्षशीलतरिपोस्त्वमौ ।

लक्ष्मीरन्याङ्गमुनैव स्वयं गृह्णकुटुम्बिनी ॥ १५२ ॥

४ शत्रोः श्रियं मदोन्थाया मूर्ध्नि वृत्तिं समाश्रितः ।

कचग्रहेण भुञ्जीत दुर्विनीतामिव स्त्रियम् ॥ १५३ ॥

एवं चतुर्थो वक्रनासमन्त्रो दण्डसाध्यः । ततस्तस्यापि वचः समा-
कृत्यं प्राकारकणमुर्द्धासीनं वृद्धमचिवमाह । भो अभिधीयतामान्म-
नोभिप्रायः । स आह । देव अवध्योयं विशेषानव पदौश्रयः शर-
णागतश्च । तदेवं स्वदुर्गे नान्द्या संमानय । ततोनेनार्थसरेण शत्रवो
व्यापादनीयाः स्युः । उक्तं च ।

१ A man does not obtain wealth without placing his foot on the heads of the enemies variegated with the lustre of head-ornaments and having rays issuing upwards. किराट-मणिचित्रेषु त. उन्नागभिषु-व. उन्नागभयया येषां.

२ Wealth is obtained by those arms which resemble the trunks of elephants and which are reddish brown by the shining rays issuing from glittering swords drawn in haste. हेलाकटस्फुरत् an adjective of खड्ग-खड्गदीप्तांशु. व. त.

श्रीमत्कारिकाकारैः- व. श्रीमतां करिणां करणामिव आकारा येषां तैः. ३ The wealth of the enemy subdued by the force of valour, becomes one's own wife of her own accord, although she be sleeping on the lap of others (though she belong to others). ४ He, who is ever industrious, should enjoy the wealth of the enemy by having recourse to the conduct of the lion, by forcibly seizing her by the hair like an im-me-dest woman. ५ To be accomplished by having recourse to war. ६ Who was indifferent or neutral. ७ Who has taken shelter with your party. ८ With this is the leader or the foremost person.

^१ मत्स्यो मत्स्यमुपादत्ते ज्ञातिर्ज्ञातिमसंशयम् ।

रावणोच्छिन्नये रामो विभीषणमपूजयत् ॥ १५४ ॥

अपरमस्य वधान्महापातकमस्ति । उक्तं च ।

^२ वदत्सु दैन्यं शरणागतेषु

बहुप्रहारेषु भयेन युक्ताः ।

दयाविहीनाः प्रहरन्ति येष

ते रौरवादीनि निषेवयन्ति ॥ १५५ ॥

अपरं च ।

^३ दक्षिणादिसमृद्धस्य वाजिमधस्य यत्कलम् ।

तत्कलं लभते सम्यग्यो रक्षेच्छरणागतम् ॥ १५६ ॥

एवं पञ्चमः प्राकारकर्णस्य मन्त्रः । अथ तस्य^१ पादाकर्णं स्वयं-
मरिमर्दनोभिहितवान् । भो ममाप्ययमभिप्रायः । एष^२ तावत्कपटी न
भवति । मदर्थे^३ स्वामिना^४ तिरस्कृतः । तद्युज्यते स्वे दुर्गे नेतुम् ।
युक्तमुक्तं प्राकारकर्णेन । यदि पुनरेष त्यज्यते हन्यते वा ततः कृत-
घ्नतादोषो भवति । तथा च ।

१ One fish seizes another which is undoubtedly of his own kind ; Rāma honoured Bibhishana for the extirpation of Ravana. २ Those who mercilessly strike those, who are uttering words of humility, who have submitted themselves to them and who are filled with fear by having received various strokes, go to the hells such as Raurava and others. The reading for the 2nd pāda is कृतोपकारं भये सुखे वा which means those who have obliged them both in adversity and prosperity. This gives a better sense than the reading in the text. ३ He, who protects him well who has made a submission to him, obtains that fruit which is derived from a horse-sacrifice in which plentiful *Dakshina* is given away. *Dakshina* is money given away to Brahmins and others by way of charity. ४ As to this crow, viz., Sthirajivin.

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चौरै भगवते शठे ।

निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १५७ ॥

तथा च

संस्कृताश्च कृतार्थाश्च कृतज्ञा न भवन्ति ये ।

मृतानामपि नो काकास्तेषां मांसानि भुञ्जते ॥ १५८ ॥

तस्मादस्याहं संमानं करिष्यामि । तच्छ्रुत्वा वक्रनास आह । देव
न युक्तमेतच्छत्रुपक्षपातिनां दुर्गदर्शनम् । उक्तं च ।

अज्ञाताः पुरुषा यस्य प्रविशन्ति महीपतेः

दुर्गं तस्य न मंदेहः प्रविशन्ति दुर्गं द्विपः ॥ १५९ ॥

तच्छ्रुत्वा रिमर्दन आह । भो न युक्तमुक्तं भवता । दुर्गं दुर्गमिति
कातरप्रवादोऽयम् । शृगणां तु स्वभुजवर्षिर्पञ्जर दुर्गम् । उक्तं च ।

यस्य स्थान्महजं वीर्यं हन्यते स तु नाग्निभिः ।

मणिदीपस्य नोग्रापि वायुर्वाधयन् शिखाम् ॥ १६० ॥

दुर्गाश्रयोपि कालेन नाशं याम्यति । उक्तं च ।

१ Atonement is prescribed by the wise to him who kills a Brahmana, to a drunkard, to a thief, to one who breaks a vow and to a rogue, but none to him who is ungrateful. ब्राह्मणं हन्तीति-ब्रह्मघ्नः। सुरां पिबतीति-मरामः-उप. भगवतः व. १ The crows do not eat the flesh after death of such persons, as being obliged by others and being happy, do not feel grateful to those who have obliged them. कृतार्था व. २ It is not proper to show the fortress to those who are the partisans of the enemy. ३ There is no doubt that when strangers (अज्ञाताः पुरुषाः) enter the fort of a king, the enemies also find entrance into it very soon. ४ To make much of a fort is the business of cowards. ५ The cage is the form of the might of one's own arms. ६ भुजवर्षमेव पञ्जर-कर्म. ७ He, who has inborn valour, is not killed by his enemies ; even a strong gust of wind does not extinguish the flame of a jewel-lamp. मणिदीप इति कर्म. मणिरिव दीपः the jewel itself serving the purpose of light by its lustre. ८ He whose shelter is a fortress. दुर्गमेव आश्रयो यस्य. व.

स्थानं त्रिकूटं परित्वा ममुद्रो

रक्षोसि योधा धनदश्च विनमः ।

शास्त्रं च यस्योशनसा प्रणीतं

स रावणः कालवशाद्विपन्नः ॥ १६१ ॥

इत्युक्त्वा तमुवाच । भोः स्थिरजीविन् मया त्वं तावत्परिहासंम-
वेनापि रक्षितो गृहीतश्च । तदागम्स्तां मे दुर्गम् । तत्र च यन्त्र कु-
लोचितं तत्कुरुष्व । सोप्यन्तर्विहस्य तमुवाच । भोः स्थिरजीविनः
किमतिबहुना व्यर्थप्रलपनेन । मदीयकुलीनतां फलेन ज्ञास्यति भ-
वान् । तच्छ्रुत्वा वक्रनासः प्रोवाच । भो विनष्टं कुलमस्माकम् ।

१ सा सा संपद्यते बुद्धिः सा मतिः सा च भावना ।

सहायास्तादृशा ज्ञेया यादृशी भवितव्यता ॥ १६२ ॥

कौशिकानां राजदोषेण विनाशः समागतः । तत्कस्य कथ्यते ।
उक्तं च ।

२ दोषमार्त्तो जनः कृत्स्नं पार्थिवाय निवेदयेत् ।

यदा स्याद्दोषवान्भूपस्तदा कम् निषेधयेत् ॥ १६३ ॥

एवं तमनादृत्य स्थिरजीविनमादाय स्वदुर्गमारुमादौलूकपतिः ।
स्थिरजीव्यपि तद्दुर्गविषमतामालोक्य स्वचिन्तेचिन्तयत् । एतद्दुर्गं

१ Even that Ravana, whose place of residence was the
Trikūta mountain, whose rampart was the sea, whose
soldiers were the demons, whose wealth was derived from
Kubera, and whose royal policy was composed by Usanas
(Sukra), perished in the course of time, i. e., when the right
time approached. २ Even against the advice of my fol-
lowers or ministers. ३ What need has Sthirajivin to multi-
ply words in vain ? ४ As is the fate of a person, so is his
talent, such is his mind, so are his thoughts and such are
his companions or assistants. ५ By a mistake or fault on
the part of the king. ६ A person, who is in distress should
lay all his griefs before his king ; but when the king him-
self is guilty of a crime, who will prevent him from so
being ? ७ Unevenness, difficulty of ingress or egress.

तावद्यथोक्तं दुर्गविषयं परमसारं नास्ति । तदन्तर्मुन्युपाशब्दा मम वशे संजाताः । येन मन्त्रिणा वक्रनासेन स्वस्वामी मीं प्रति स्थिरजीवी वक्ष्यतामित्युक्तस्तत् एषामुलूकानां मध्ये नीतिज्ञां हितैश्च । अन्ये तु मूढतमाः स्वामिना सह । अथ त उलूकास्तेनोलूकपतिनोक्ताः । यदहो स्थिरजीविनो भद्रतर आश्रयः समर्पणीय इति । स्थिरजीवी तच्छ्रुत्वा व्यचिन्तयत् । मया तावदंशो वधोपायश्चिन्तितव्यः । ततः स मया मध्यस्थितेन न भविष्यन्त्येतेपि यतः सावधाना भविष्यन्ति । तदेतद्दुर्गद्वारमाश्रयामि येनात्र स्थितोभिप्रेतं करोमि । ततश्चालूकभूषमाह । देव तवैतद्युक्तम् । परमहमपि नीतिज्ञो हितैश्च । यद्यपि तत्त्वार्तकः शुचिस्तथापि स्वदुर्गमध्ये न वासो ममार्हः । तदहमत्रैव दुर्गद्वारे स्थितः सदा भक्तिसेवां करिष्यामि । तथानुष्ठिते वक्रनामः स्ववर्गीयानाह्वय प्रोवाच । भो एतावत्कालं यावदेतद्दुर्गं कुशलं चास्माकं भूपतेरभूत् । परं संप्रत्यन्यं पथं तस्मादभिन्य वयं सर्वेन्यद्दुर्गं मंश्रयामः । उक्तं च ।

• अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोचते यो न कगेत्यनागतम् ।

वनेत्रं संस्थस्य समागता जग

• विलस्य वार्षा न कदापि नः श्रुता ॥ १६४ ॥

ते प्रोचुः । कथमेतत् । मंत्रव्रीत ।

• ॥ कथा ४ ॥

• कस्मिंश्चिद्वनप्रदेशे खरनखगे नाम सिंहः प्रतिवमति स्म । स कदाचिद्वनश्चेतश्च परिभ्रमन्शुक्रामो न किञ्चित्मत्त्वमाममाद् । तत-

१ Weak, feeble. २ Tied by the bonds of death. ३ With respect to me. ४ Together with the lord. ५ That will not be accomplished when I am in the middle ६ Attached to truth. ७ In the fort belonging to you ८ For so a long time, up to this time. ९ He, who provides for what is to come, is a becoming person, while he who does not do so, comes to grief ; old age came on me while I lived in this forest, still I never heard the words of a cave before. १० Of sharp nails खराणि नखराणि यस्य.

आस्तमनसमये महतीं गुहामासाय प्रविश्य चिन्तितवान् । नूनमे-
तस्यां गुहायां रात्रौ केनचित्सत्त्वेनागन्तव्यम् । तन्निभृतो भूत्वा ति-
ष्ठामि । एवं तस्थ तत्र स्थितस्याधिपुच्छं नाम तत्त्वामी लोपाशकः
समायातः । स यावत्पश्यति तावत्सिंहपदपङ्क्तिर्गुहायां प्रविष्टा भवति
न च निष्क्रान्ता । ततश्चाचिन्तयत । अहो विनष्टोस्मि । नूनमस्या-
मन्तर्गतेन मिहेन भाव्यम् । तत्किं करोमि । कथं यास्मामि । एवं
विचिन्त्य द्वारस्थः फूत्कनुर्मागब्धः^१ । अहो बिल रे । इति प्रोच्य भू-
योप्यभाषत । भोः किं न वेत्सि यच्चया सहैकः समर्थधर्मोस्ति ।
मया त्वं वक्तव्यो बाह्यात्समायातेन त्वयाप्यहमाकारणीयः । तद्यदि
मां नाह्वयसि ततोहं द्वितीयां गुहां यास्यामि । मिहोपि तच्छ्रुत्वा
चिन्तितवान् । नूनमेषा गुहा समार्यातस्याह्वानं सदा करोति । साय-
मद्भयान् किंचिद्वृत्ते । अथवा साध्विदमुच्यते ।

भयसंत्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः ।^२

प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत् ॥ १६५ ॥

तदहमप्याह्वानं करोमि येन प्रविश्य मम भोग्यतां यास्यतीति ।
एवं संप्रथार्य तस्याह्वानमकरोत् । अथ सिंहशब्देन सा गुहा प्रति-
रवशर्तसंपूर्णान्यानपि दूरस्थान्सत्त्वांस्त्रासयामास^३ । लोपाशकोपि
पलायनपर इमं श्लोकमपठत् ।

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोचते यो न करोत्यनागतम् ।

वनेत्रसंस्थस्य समागता जगः

बिलस्य वाणी न कदापि नः श्रुता ॥ १६६ ॥^४

एवं मत्वा मया सह गम्यताम् । एवमभिधाय सपरिजनो वक्रना-
सोन्यं देशं गतः ।

१ A jackal. २ The marks of a lion's footprints. ३ To howl.
४ A covenant or agreement. ५ Should be accosted. ६ Calling
out to. ७ The actions of the hands and feet of those who are
frightened at heart, do not proceed and also the speech is
stopped, while the tremour of limbs increases. ८ Filled with
hundreds of echoes or reverberations.

अथ वक्रनासे गते स्थिरजीव्यपि प्रहृष्टमना व्यचिन्तयत् । अहो
कल्याणमस्माकमुपस्थितम् । तदेते मूढतमाः सुवध्या मे संजाताः ।
उक्तं च ।

^१ न दीर्घदर्शिनो यस्य मन्त्रिणः स्युर्महीपतेः ।

कमार्थाता ध्रुवं तस्य न चिरान्त्यात्यर्क्षियः ॥ १६७ ॥

अहो साध्विदमुच्यते ।

^२ मन्त्रिरूपा हि ग्निवः संभाष्यास्ते विचक्षणैः ।

ये सन्तं नयमुन्मूय्य मेवन्ते प्रतिलोमतः ॥ १६८ ॥

एवं विचिन्त्य स्वकुलाये वनकाष्ठिकामकैकां दिनं प्रति प्रक्षिपति
गुह्यापदीपनार्थम् । न च ते सूर्वा उल्का जानन्ति यदङ्ग कुलायम-
स्मदुद्वेगतर्णाय वृद्धिं नयति । अथवा साध्विदमुच्यते ।

^३ कृतान्तपाशवद्भानां देवापहतचेतसाम् ।

बुद्धयः कुञ्जगामिन्यां भवन्ति महतामपि ॥ १६९ ॥

अथ प्रभृतकाष्ठसंभारे कुलायव्याजेन रचितं दुर्गद्वाङ्गं सूर्योदये
संजातेद्वयतां प्रातेपूलकेषु स्थिरजीव्यपृष्ठमुक्त्वा गत्वा मेघवर्णमाह ।
स्वामिन दाहसाध्या कृतस्मा मे ग्निपृग्हा । तन्मर्वपग्निवारः समन्त्यै-
कैका वनकाष्ठिकां ज्वलन्तीं प्राप्ते गृहीत्वा तत्र गुहाद्वारं मन्कुलाये
प्रक्षिपतु येन मर्कशात्रुणां कुम्भीपाकनगरकन्यायां भवति । तच्छ्रुत्वा
प्रहृष्टो मेघवर्ण आह । तात तत्कथयान्मवृत्तान्तम् । चिराद्दृष्टेभिः स

१ Oh joy ! good fortune has smiled upon us. २ The destruction of that king, whose hereditary ministers are not provident, will surely take place very soon. ३ Those who having abandoned the proper and just course of conduct, follow the reverse of it (प्रतिलोमत मेवन्ते) should be looked upon by wise persons as enemies in the form of ministers. प्रतिलोमतः in the opposite or contrary way. ४ Next. ५ For the purpose of setting the cave on fire. ६ For burning as up ७ The talents even of the great, when fastened by the snares of the god of death (about to die and leaving the intellect warped by fate, go astray or follow a crooked or wrong path. ८ Having a large heap of sticks. ९ प्रभृतः काष्ठसंभारो यस्य. व. ९. Fit to be destroyed by fire. १० Each one holding a burning stick in his beak. ११ The state of falling into the hell called कुम्भीपाक.

आह । वत्स नायं कालो वक्तव्यस्य यतः कदाचित्तस्य रिपोः कश्चि-
त्प्रणिधिः समागमनं निवेदयिष्यति । ततो ज्ञानादतोप्यपसरणमन्यन्न
कुर्वन्ति । तत्त्वर्यतां त्वर्यताम् । उक्तं च ।

^४ शीघ्रकृत्ये समुत्पन्ने विलम्बयति यो नरः ?

तत्कृत्ये देवता तस्य कोपाद्विघ्नं प्रयच्छति ॥ १७० ॥

तथा च

^५ यस्य यस्य हि कार्यस्य सफलस्य विशेषतः ।

क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रमम् ॥ १७१ ॥

तदुहायातसे हतर्शत्रोः सर्वं सविस्तरं निध्याकुलतर्या कथयि-
ष्यामि । अथासौ गदाकर्ण्य सपरिजन एकैकां ज्वलन्तीं वनकाष्ठिकां
चञ्चव्रेण गृहीत्वा तदुहाद्वारं प्राप्य स्थिरजीविकुलाय प्रक्षिप्तवान् ।
ततसे सर्वे दिवान्धा वक्रनासमन्त्रिवाक्यं स्मरन्तो द्वारस्यावृतत्वीद-
निसरन्तो गुहामध्ये कुम्भीपाकैस्त्यापायमापन्ना मृताश्च । एवं शत्रू-
न्निःशेषतां नीत्वा भूयोपि मेघवर्णस्तमेव न्ययोधपादपदुर्गं गतः प्रमु-
दितमनाः सुखोपविष्टः सभामध्ये स्थिरजीविनमपृच्छत् । यन्नत त्वया
कथं शत्रुगतेनैतावत्कालो नीतः । तदत्र कौतुकमस्माकं वर्तते । तत्क-
थ्यताम् । स आह । ^१ आगामिफलवाञ्छयैव कष्टमपि सेवद्भिर्न ज्ञायते ।
उक्तं च

१ For speaking or exchanging words. २ My meeting you (here). ३ From here. ४ When anything to be done quickly has arisen, if a man delays its execution, the deity being angry places an obstacle in its way. *शीघ्रं कृत्य* lit. a speedy action. ५ Time sucks away the juice of every action and especially of that which is to be attended with fruit, when it is not done speedily. ६ When your enemies are killed. ७ At length, in detail. ८ Without any distraction of the mind. ९ Remembering the words of the counsellor, *Vaṣṭu kṛānān*. १० Not being able to go out by reason of the door being blocked up. ११ Subjected to the injuries to be experienced in *Kumbhipika* (a kind of hell in which the wicked are baked like the potter's vessels.) १२ Gone among the enemies. १३ Even miseries when experienced with the desire of a prospective fruit are not felt (to be such.)

‘शक्तेनापि सता जनेन विदुषा कालान्तरप्रेक्षिणा
वस्तव्यं सलु वज्रपातविषमे क्षुब्धेपि पापे जने ।
दर्वीव्यग्रकरेण धूममलिनेनायासयुक्तेन किं
भूमिर्भातिबलेन मत्स्यभवनेपूषा न संपटिताः ॥ १७२ ॥

तथा च ।

‘कार्यस्यापेक्षया भुक्तं विषमप्यमुतायने ।
सर्वेषां प्राणिनां यत्र नात्र कार्या विचारणा ॥ १७३ ॥

अन्यच्च ।

• ‘मिद्धिं बाञ्छयता जनेन विदुषा त्रिजो निगृह्य स्वकं
सन्वोत्साहवतापि दैवगतिषु स्थैर्यं प्रकार्यं कमात् ।
देवेन्द्रद्रुविणोपमैर्बहुगुणैरभ्यर्चितां भ्रातृभिः
किं क्रिष्टः सुचिरं विराट्भवने पर्व न धर्मात्मजः ॥ १७४ ॥

तथा च ।

* Even though a person be powerful and learned, he should reside with a very mean and wicked sinner as hard as the stroke of adamant, in expectation of better days to come; did not the powerful Bhima with hands occupied in holding the laddle, dirtied with smoke and tired, bake cakes in the house of Virāta? The latter half of the verse alludes to the fact of the Pāndavas living *incognito* at the house of Virāta, the king of Matsyapura, दर्वीव्यग्रकरण-व. दर्वी व्यग्रो करो यस्य. २ Where even poison drunk with the desire of accomplishing some object is turned into nectar in the case of all creatures, no hesitation is to be made there as to whether the poison should be taken or not. ३ A man, who wishes to accomplish some object, though wise and full of lustre and energy, having restrained his own might, should quietly assume patience; did not the son of Dharma (Yama) formerly suffer miseries for a long time in the house of Virāta, although he was highly honoured by his brothers resembling the god of gods in wealth and full of many virtues?

रूपेणाप्रतिमेन यौवनगुणैः श्रेष्ठे कुले जन्मना
 गन्तव्यानि दिनानि दैववशतो भूयो धनं वाञ्छता ।
 सैरन्ध्रीणि विगर्हिता युवतिभिः साक्षेपमाज्ञाभया-
 द्वौपया किंल मत्स्यराजभवने घृष्टं न किं तृन्दनम् ॥ १७५ ॥
 तत्स एव नीतिज्ञो भवति योपमानमपि सहित्वा कार्यं साधयति ।

उक्तं च ।

महत्त्वमेतन्महता नयालंकारधारिणाम् ।
 न मुञ्चन्ति यद्वारम्भं प्राप्तेपि व्यसनोदये ॥ १७६ ॥

तथा च ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
 प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।
 विघ्नैः सहस्रगुणितैरपि हन्यमानाः
 प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ १७७ ॥

मेघवर्ण आह । तत्कृतं निष्कर्ण्टकं मे राज्यं शत्रून्निःशेषता नैयता
 त्वया । अथवा युक्तमेतन्नयवादिनाम् । उक्तं च ।

१ Did not Draupadi although endowed with incomparable beauty, youth and birth in a noble family, rub sandle in the house of Virata, notwithstanding she was revilingly called (सैरन्ध्री) a maid-servant by young females, for fear of violating the order of her husband who had to pass few days incognito with the desire of regaining his prosperity ? वाञ्छता I do not know how this can be connected with द्वौपया. २ This is the greatness of the great who possess ornament in the shape of wisdom, viz., they do not leave off what is once begun even though a calamity befall them. नयालंकार--कर्म. नय एव अलंकार. ३ The mean do not begin anything through the fear of meeting with obstacles, the middling having begun anything, stop when interrupted by difficulties ; while the best do not leave off what is once begun, although they are encountered by thousands of difficulties. For सहस्रगुणितै there is another reading which is पुनः पुनरपि again and again, repeatedly. ४ Free from danger or void of foes. कण्टक literally means a thorn and hence anything that is an object of danger &c. ५ Annihilating.

क्षणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तैथव च ।

पुनःपुनः प्रवर्धन्ते तस्माच्छेषं न धारयेत् ॥ १७८ ॥

तन्नास्ति त्वत्समोन्यो मन्त्री बुद्धिमान्येन शस्त्रमोक्षेण विनापि
स्वबुद्ध्या शत्रवे हताः । अथवा माध्विदमुच्यते ।

शस्त्रैर्हतास्तु शिवो न हता भवन्ति

प्रज्ञाहताश्च नितरां सुहता भवन्ति ।

शस्त्रं निहन्ति पुरुषस्य शरीरमेकं

प्रज्ञा कुलं च विभवं च यथाश्च हन्ति ॥ १७९ ॥

स्थिरजीव्याह । १ म केवप्रतापभावाय भविष्यद्बुद्धिमूचकः । बर्ष
पुनर्मूकाः कृत्यानुष्ठानमात्राः । उक्तं च ।

भ्रसरति मनः कार्याग्भे दृढाभवति स्पृहा

स्वयमुपनयन्नर्थान्मन्त्रो न गच्छति विप्रवम् ।

फलति सकलं कृत्यं चिनं समुन्नतिमश्रुते

भवति च गतिः श्लाघ्ये कृत्ये नरस्य भविष्यतः ॥ १८० ॥

तन्वर्धविष्यतो विपक्षस्य भवितव्येति बुद्धिविषयसिन् ज्ञातं
मया । ये विज्ञा भवन्ति पुरुषाणां भविष्यतामभविष्यतां च व्यवहृ-
रादेव जानन्ति । उक्तं च ।

१ The remnant of a debt, of fire and of an enemy, increases over and over again ; therefore, one should never leave any remainder. २ Even without discharging a single weapon. ३ Those enemies, who are killed with weapons, are not really killed, but those who are destroyed by wisdom are said to be entirely killed ; because a weapon destroys only the body, while wisdom destroys the family, wealth and fame of a person. ४ What you say is due to your majesty's glory indicating future prosperity ; as to ourselves, we are only dumb agents of actions. ५ When a man is sure to prosper, his mind expands at the beginning of any work, his desire becomes firm, his counsel itself brings about the accomplishment of objects and never fails, his every undertaking is crowned with fruition, his mind attains to elevation and he has love produced in him for praiseworthy deeds. Here भविष्यतः = भविष्यमाणस्य. ६ Destiny. ७ The errors of judgment committed by your enemy. ८ Wise, prudent विज्ञानं जानतीति = विज्ञाः. ९ Course of action, conduct in general.

वाञ्छैव सूचयति पूर्वतरं भविष्यं^१

पुंसोऽन्यजन्मसुकृतं यदिवेतरम् ।

विनायते शिशुरजातकलापचिह्नः

प्रत्यक्षपदैरपरन्सरसः कलापी ॥१८१॥

तयस्य विधिः संमृत्वो भवति स त्वमिव बुद्धिसंपन्नो भवति ।

उक्तं च ।

^१ न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यं तु वर्धितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् ॥ १८२ ॥

^२ न देवाः शस्त्रमादम्य निघ्नन्ति रिपुवत्कुधा ।

यं तु हिसितुमिच्छन्ति बुद्ध्या विश्लेषयन्ति तम् ॥ १८३ ॥

^३ बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशो पर्युपस्थिते ।

अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ॥ १८४ ॥

तथा तव रिपोः संजातो बुद्धिविश्लेषः ॥

॥ ^४ समाप्तं चेदं काकोलूकीयं नाम तृतीयं तन्त्रम् ॥

१ This verse is exactly equal to verse 80 except in the 2nd line, where for पुंसा यदन्यतनुं न्वशुभं शुभं वा. This verse has पुंसोऽन्यजन्मसुकृतं यदिवेतरम् । which means the merit or otherwise of a man in another birth, and in the 4th line for-त्युक्तः. Here we have प्रत्यक्षपदैः which means by backward steps. २ Favourable. ३ The gods do not look after men like cow-herds with sticks in their hands ; but they endow him whom they wish to raise to prosperity with talent. ४ The gods do not strike with weapons like enemies angrily (him whom they are displeased with) but they make him whom they wish to destroy, destitute of talent. ५ When the talent is clouded and when destruction is at hand, inequity resembling equity never leaves the mild.

६ And thus (here) ends this Third Tantra named Kakolūkiya (war between crows and owls).

